

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Giriş

İktisadın konusu olan iktisadî faaliyetler, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için yapmak zorunda oldukları faaliyetlerdir. Her insan beslenmek, giyinmek ve barınmak ihtiyacındadır ve iktisadî faaliyetler de öncelikle bu temel ihtiyaçları giderme amacını güderler.

İktisadî meseleler toplumlara göre değiştiği için iktisat, kültürlere ve ideolojilere göre farklılık göstermektedir. Yunan felsefesindeki İbrani-Hıristiyan düşüncesinde olduğu gibi, İslam geleneğinde de iktisat düşüncesi sahasında fikhî ve tarihi eserlerle siyaset eserlerinde malzeme bulunmaktadır. Özellikle toprak, ticaret ve fiyat siyaseti gibi konularda bağımsız eserler yazılmıştır. Maamafih Batılı anlamda “iktisat bilimi” modern kapitalizmin bir ürünüdür ve İskoçyalı ahlakçı ve iktisatçı Adam Smith’le (1723-1790) başlamıştır. Yunan felsefesi, Roma hukuku, İbrani-Hıristiyan düşüncesi, merkantilizm, fizyokrasi akımları bu döneme uzanan süreçte kapitalist iktisat bilimine kaynaklık etmişler, katkıda bulunmuşlardır. Bir başka ifade ile sanayi devrimi döneminde kapitalizmin ihtiyaçları, iktisat ilminin (siyasî iktisat-political economy) doğmasına yol açmış, fabrikanın olduğu her yerde, sosyal bilimler gibi, iktisat da ortaya çıkmıştır.

Kapitalist iktisat bilimi homo economicus ve tam rekabet düşüncesinden kaynaklanan tümünden gelimci yöntemi ön plana çıkarır. Üstelik Batı’ya özgü hadise ve vakıaları evrensel olarak kabul eder. Özellikle Ricardo geleneğinin mutlakçılığına ve evrensellik iddiasına karşılık iktisat tarihçilerinin temel fikrinin, bir iktisadî izafiyet (relativism) kurmak olduğu söylenebilir. İktisat tarihi ayrı bir bilim olarak gelişirken işte bu relativiteden hareket ediyordu.

Bu yaklaşımları hesaba katarak inceleyeceğimiz Osmanlı sistemini, öncelikle belgelerden hareketle belli bir bütünlük içerisinde ele almak zarureti vardır. Zira sistem kendisini belli bir anda başlatmadığı gibi günümüz Türkiye’sini açıklamak için de bu sistemi bütünüyle bilmek gerekmektedir.

Burada karşımıza çıkan en büyük engel başka ortamlarda oluşmuş teorilere ve hatta ideolojilere güvenmektir. “Feodalite”, “Asyagil üretim tarzı”, “Vergisel üretim tarzı”, “Patrimonyal devlet” gibi yaklaşımlar bir paradigmanın bir başka paradigmayı anlama çabalarını aşarak çok kere hurafelere dönüşmektedir. Bu yüzden sisteme ilişkin kitap ve layihaların içerdiği yakınlıklar olduğundan fazla büyütüp oluşturulan tuzaklara düşmeden öncelikle belgelerden hareketle sistemi anlamaya çalışmalıyız.

Dönemler

Osmanlı sistemini Osmanlı hanedanının yönetimde bulunduğu 624 yıla sınırlandırmak doğru değildir. Kuruluş dönemini yoğunlaşmalar ve yıkılış dönemini de yoğunluğu kaybetmeler olarak görmek daha anlamlı olabilir. Bu yüzden sistemi en azından Türklerin Anadolu’ya gelmeye başladıkları XI. yüzyıl ile Cumhuriyet dönemine tekabül eden XX. yüzyıl arasındaki tarih süreci içerisinde ele alma eğilimindeyiz.

Yaklaşık bin yıl boyunca oluşan sistem iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem klasik dönem (nizâm-ı kadîm), ikinci dönem de yenileşme dönemidir (nizâm-ı cedîd). Yenileşme ihtiyacı klasik sistemin özelliklerini kaybetmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunun için öncelikle klasik yapıyı bilmek gerekmektedir.

I. Klasik Dönem

Klasik dönemin başlangıcı, Selçukluları da içine alacak şekilde, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yüzyıla götürülebilir. Klasik dönem, XI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonlarına kadar uzanan yaklaşık 8 yüzyıllık dönemdir. Bu dönem oluşma, (1075-1453), olgunlaşma (1453-1683) ve esnekliğini kaybetme (XVIII. yüzyıl) alt-dönemlerine ayrılabilir.

A. Oluşma

Oluşma dönemine başlangıç noktası olarak Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yüzyılı alıyoruz.¹ Bu dönem yaklaşık bir ifadeyle XI. yüzyıldan yani Malazgirt Savaşından ve Anadolu Selçuklu Devletinin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar geçen 400 yıla yakın süredir (1075-1453). Bu sürenin ilk yarısını Selçuklu dönemi (1075-1319), ikinci yarısında Osmanlı sisteminin teşekkül dönemi (1300-1453) oluşturur.

1. Oluşmanın Kaynakları

Osmanlı iktisat sistemi geniş bir etkileşim çerçevesinde oluşmasına rağmen temelde üç ana kaynaktan beslenmiştir. Bunlar eski Anadolu uygarlıkları, Türkistan tecrübesi ve İslam ekonomisidir.

A. Anadolu

Anadolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir transit ticaret bölgesidir. Bu yarımada tabii kaynakları zengin, iklimleri az çok farklı bölgelerden oluşur. Irmak havzalarında ve sulama imkânları doğduğunda kurak yerlerinde ziraat yapılan verimli topraklara sahip olmasına rağmen transit ticaret bölgesi olma onun çağlar boyunca değişmeyen temel özelliğidir.

Anadolu'da M.Ö. 500 yıllarında var olan hayatın belgelerini arkeolojik çalışmalar bize sağlamıştır. İlkçağlarda çeşitli kavimler Anadolu'da şehirler kurmuşlar, ticaret ve sanayi hayatını geliştirmişlerdir. Yani Anadolu çeşitli medeniyetlere tanıklık etmiştir.

Ticaret yolları Ege sahillerinden, Karadeniz'e, Güneydoğu'ya bağlanmış ve Suriye'ye ulaşmıştı. 'Hükümdar yolu' denen bu yol önemini, Selçuklu dönemi dahil, binlerce yıl sürdürmüştür. Bu dönemde Anadolu kalabalık bir tüccar zümresi barındırarak, transit ticaret bölgesi olma özelliğini güçlendirmişti.

Bizans devri Anadolu'su dünya ticaret yollarının dışında kalmıştı. Dolayısıyla bu devir Anadolu'sundan hemen hemen hiç bir büyük eser kalmamıştır. Oysa aynı dönemde Müslümanların elinde bulunan Doğu Anadolu çok ileriydi. Bizans'ın elinde kalan Antalya ve Trabzon limanları İslam dünyasıyla yapılan ticaret sayesinde nisbî bir canlılık göstermiştir.

B. Türkistan

Türklerin anayurdunu oluşturan Orta Asya'nın Kuzey yarısını kaplayan Türkistan güneyde sıradağlarla çevrilmiş olduğu gibi, orta kesimlerinde de sıradağlar bulunan çöl ve bozkırlarla kaplı 5.340.066 km²'lik (Anadolu'nun yaklaşık yedi katı genişliğinde) bir bölgedir. Bugün Doğu yarısı Çin'e aittir. Batı yarısı ise Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlaşan çeşitli cumhuriyetler halindedir. Bunlar Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tâcikistan'dır.² Türkistan, Ceyhun (Amuderya) nehrinden İç Asya dağları

ve çöllere kadar uzanan bir çok bölgeyi içine almakta ve Doğu'ya doğru gidildikçe Türk unsuru çoğalmakta ve irkî birlik görülmektedir.

Göçebe hayvancılık Orta Asya'nın büyük bölümünü teşkil eden bozkırlar, çöller ve dağlarda sürdürülmüş ve bütün çağlarda en önemli üretim tarzı olarak devam etmiştir. İşte bu üretim tarzı Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra yaygın bir ekonomik faaliyet türü olmuştur.

Göktürk Devleti VI. yüzyıl ortalarında (552) kurulmuş, VIII. yüzyılda doğudan Çinlilerin ve batıdan Arapların baskısı sonucu yıkılmıştır. Maamafih burada en esaslı çözülme faktörü olarak eski Türk kabileciliğinin uzun ömürlü siyasî bütünlüşmelere imkan vermemesini ileri sürebiliriz.³ Bu yüzyıldan başlayarak üç yüzyıl süren Arap istilası Türklerin Müslüman olmasıyla ve bu yeni durumun gerektirdiği siyasî, içtimaî ve iktisadî oluşumların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Böylece Türkler VIII. yüzyıldan itibaren Batı'ya doğru harekete geçtiler. X. yüzyılın başlarına doğru da Karahanlılar ilk Müslüman Türk devletini (Satuk Buğra Han'ın 920'da Müslüman olmasından sonra) oluşturdu. Türklerin kitlevi olarak İslam'a girişleri X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. İslam'ın Türkler arasında hakim din oluşu ise XI. yüzyıldır.⁴

C. İslam Ekonomisi

aa. Tarihî Gelişim

VII. yüzyıl başlarında Orta Doğu'dan başlayarak dünyada etkili hale gelen İslam, sosyal, siyasî ve iktisadî bakımlardan da sistem oluşturmuş bir dindir. Yine İslam sadece 'İslam dünyasının' esasını teşkil etmekle kalmamış, Batı'nın oluşumunda da önemli bir yere sahip olmuştur.

İslam; Asya, Afrika ve kısmen Avrupa ticaretlerinin kavşak bölgesi olan Arap yarımadasında doğmuştu. Yarımada bu özelliği ile devrin iki süper devleti olan Bizans ile İran arasında sürekli bir nüfuz mücadelesi alanıydı. Yarımada da transit ticaret yanında bazı bölgelerinde tarım ve hayvancılık, dokumacılık, demircilik, terzilik gibi küçük sanayi yaygındı. Piyasada çeşitli yabancı paralar tedavül ediyordu. Ödemelerde külçe altın ve gümüşün kullanılabilmesi mübadele hacminin genişliğini ispatlar.

İslam'ın doğduğu ortam para ekonomisinin geliştiği, tüccar oligarşisi tarafından sömürülen, adaletsizliğe karşı duyarlı bir küçük sanatkar ve köle topluluğunun bulunduğu Mekke şehir ortamıydı. Fakat İslam bu noktada kalmayarak, özellikle ezilen kesim tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığı ve çöl bedevilerini de içine aldığı gibi tüccar ve 'aydın'lar arasında da yayılmıştır. Böylece karmaşık bir toplumun prototipi olan bir toplumda her zümreden insana hitap edebilmiştir.

İslam'ın doğuş çağında, Batı Roma'nın barbar istilalarına dayanamayıp yıkılması üzerinden henüz iki yüzyıl bile geçmeden Avrupa kapanma ve boğulma devrine girmişti. Bizans ve İran yıkılış öncesindeydiler. Türkistan'da Göktürk Devleti mevcuttu. Yemen'de İranlılar hakimdi. Arabistan'ın kuzeyinde İran ve Bizans'a bağımlı Arap devletçikleri vardı.

İslam Peygamberi 12 yıllık Mekke döneminde (610-622) daha çok iman konusu üzerinde

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

durmuş, dinin sosyal yönü, Müslümanların ayrı bir cemaat olarak örgütlenmesi seviyesinde kalmıştı. Medine'ye hicretle başlayan 10 yıllık dönem (622-632) içerisinde bu kentte bir devlet oluşturulmuştu. Bu dönemde İslam ilkelerinin sosyal, iktisadî ve siyasî boyutları güçlenmişti. Hz. Peygamber'in vefatında (632) bütün Arabistan'dan başka Güney Filistin ve Güney Irak İslam hakimiyeti altına girmiş, Akdeniz'de etkinlik sağlanmıştı. Daha sonraki yüzyıllar bu 22 yıllık dönemde oluşan ilkelerden hareket eden bir çok kurumun teşekkülüne tanık olacaktır.

Hız. Peygamber'den sonra işbaşına gelen halifeler döneminde (632-661) İslam geniş bir alana yayıldı. Mahallî kurumlar, bürokrasi, maliye ve para sistemleri, kısaca mahallî gelenekler bazı düzeltmelerle varlıklarını sürdürüyorlardı. İslam'ın Avrupa'yı Akdeniz'den ve dünya ekonomisinden kopardığı ve kendi içine ittiği şeklinde ifade edilebilen, Pirenne'in ünlü tezinin tam aksine Batı, İslam fetihlerinden etkilenerek kapanma ve boğulma devrine girmemiş, bu fetihler sayesinde ticaret ve kültür dünyasına bağlanmıştır. Halbuki IV ve V. yüzyıllarda Kuzey'den gelen barbar istilası, Merovenj ve daha sonra Karolenjlerin yönettiği Batı'da iktisadî kapanmanın sebebi olmuştu. İslam'ın yayılması ise bir süre sonra Batı'nın iktisadî gelişmesine yol açacaktır.⁵

Emevî halifesi Abdülmelik'ten (685-705) önce Arap ülkelerinde dinar denen Bizans ve dirhem denen İran paraları tedavül ediliyordu. Müslümanların para operasyonları Halife Ömer devrinde başlamış, tedavüldeki dirhemler standardize edilmiş, Hz. Ali ilk İslam dinarını basmış (660) fakat bu para piyasada tutunamamıştır. Abdülmelik bu duruma bir son vererek İslam paralarını basmaya başladı (693). İslam gümüş dirheminin ağırlığı halife Ömer'in tespit ettiği şekilde kalmıştı. Ancak İslam altın parası yani dinarı Bizans dinarından daha Hafif idi. Kötü para iyi parayı piyasadan kovduğu için biraz ağır kalan Bizans dinarları piyasadan çekildiler, yerlerini İslam dinarına bıraktılar.⁶

Emevî fetihleri dünya ticaretinin Müslümanların eline geçmesini sağlamıştı. Bu devlette kara ticareti önemli iken Abbasîler zamanında deniz ticareti ön plana geçmiştir. XII. yüzyıla kadar Hıristiyanlar, İbn Haldun'un söylediği ileri sürülen biraz da mübalağalı bir deyişle, Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremez hale gelmişlerdi. Yani Akdeniz Müslümanların denetimi altındaydı.⁷

Atlas okyanusundan Çin sınırlarına, Hind okyanusundan Hazar denizinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde, bir İslam ortak pazarı çerçevesinde yoğun bir ticarî faaliyet görülmekteydi. Uzak Doğu-Avrupa ticareti müslümanların denetimi altına girmişti. Rusya'da, İskandinavya'da, İngiltere'de ve İrlanda'da yapılan kazılarda ele geçen İslam paraları ulaşım imkanlarının kısıtlılığına rağmen, İslam paralarının hakimiyetinin ve ticaretinin ne kadar geniş sahalara yayıldığını gösterir.⁸

Türkistan'dan İspanya'ya kadar uzanan İslam fetihleri eski dünyanın iktisadî bakımından değerli alanlarını İslam toprakları haline getirmişti. Atlas okyanusundan Çin sınırlarına, Hind okyanusundan Hazar denizinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde, bir İslam ortak pazarı çerçevesinde yoğun bir ticarî faaliyet görülmekteydi. Uzak Doğu-Avrupa ticareti müslümanların denetimi altına girmişti. Yine bu büyük alan üzerinde muazzam bir kültürel ve iktisadî etkileşim ortamı doğmuştu.⁹

Bu ortamda yeni Müslüman olan ülkelerin İslam ilkelerine ters düşmeyen iktisadî malî, hukukî, siyasî birikimleri İslam'dan sayılmıştır. Böylece her ırk, renk ve dilden insanın kalp, kafa ve kol güçleriyle müşterek İslam medeniyeti oluşturulmuştur.¹⁰

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Fetihler sonucunda büyük servetler Müslümanların eline geçmişti. Sasanî saraylarından ve Bizans kiliselerinden elde edilen altın stokları mübadele hacmini genişletiyordu. Zira bu kıymetli madenler para halinde tedavüle sürülüyordu. Para arzının artışı piyasayı kamçılıdı ve büyük iktisadî canlılık ortaya çıkardı. Her çeşit mala karşı büyük bir talep uyandı. O zamana kadar ulaştırma imkanları olduğu kadar sırf ödeme güçlüklerinden dolayı kapalı kalan, yukarda belirttiğimiz, pazarlar açılarak ekonomiyle bütünleşti.¹¹

Öte yandan İslam'ın ilk yüzyılından beri hem ideal hem de kurum olarak varlıklarını sürdüren gençlik (fütüvvet) teşekkülleri IX. yüzyıldan itibaren yukarıda belirttiğimiz sosyal tepkinin de bir yansıması olarak yeni çalışma organizasyonları oluşturdular. Bütün İslam dünyasını saran bu teşekküller esnaf birlikleridir. İslam esnaf birliklerinin tasavvufî bir ideal ve kurum olan fütüvvetten beslenen yapısının XI. yüzyılda oluşmaya başlayan Batı esnaf birliklerini (korporasyonları) etkilediğini biliyoruz.¹² Esnaf birliklerinin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde nasıl önemli kurumlar olduklarını daha sonra göreceğiz.

Bunun yanında Abbasî Devleti'nin IX. yüzyıldan itibaren Karmatî hareketi gibi iç isyanlarla zor duruma düştüğünü görüyoruz. Üstelik XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Haçlı ve Moğol saldırıları bunalımları şiddetlendirecek, iktisadî ve ticarî faaliyetlerle birlikte şehir hayatı da canlılığını kaybedecektir. İşte Selçukluların tarih sahnesine çıkmaları böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.

İslam iktisadiyatının, Bizans dünyasıyla birlikte XII. yüzyılın sonuna hatta XIII. yüzyılın ortalarına kadar Batı üzerinde gerçek bir üstünlüğe sahip olduğu savunulur. Bunun son yüzyılı ise Selçukluların hakimiyeti altındadır.

İslam ülkelerindeki iktisadî uygulama ve kurumlar Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'yı etkilemiştir. Bazıları, çek gibi isimleriyle beraber varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bankalar Avrupa'da ilk defa XV. yüzyılın başlarında İtalya'da ortaya çıkmıştı. Çek kullanımı da aynı dönemde başlamıştır. İslam ülkelerinde daha VII. yüzyıldan beri varlıkları bilinen çek ve poliçe uygulamasının da tesiriyle para ekonomisi oldukça gelişmişti. Yine rehin işlemine dayanan bir kredi işlemi olan muhatara, Batı'da mohatra adıyla da uygulanmıştır.¹³

bb. Sistem

İslam iktisadı temelinde Kur'an ve Hadislerin bulunduğu ilkelere dayanmaktadır. Her sistem gibi İslâm da denge fikrine dayanır. Bu dengenin üç yönü vardır. Evrenin dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesi.

Evrenin dengesi: Evrenin dengesini maddenin geçiciliği mananın ise ebediliği sağlar. Bunun için madde mananın emrine verilmelidir. Daha somut olarak dünya hayatı ve maddî ilişkiler ahirete hazırlık dönemini oluşturur ve "Dünya ahiretin tarlasıdır". İnsan, bu dünyada yaptıklarından öbür dünyada sorguya çekilecektir. İnsanın yaratılış nedeni Allah'a kulluktur. Bu kulluk, belli zamanlarda yapılan ibadetlerle sınırlı olmayıp sürekli bir iyilik arama çabası ile günlük hayattaki iyi niyet ve içtenliktir. Bu yüzden İslam "homo economicus" (iktisadî adam) görüşüne yabancıdır. Evrenin yaratılış sebebi insanın sınanmasıdır.¹⁴ Bu çerçevede içerisinde her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmıştır ve meşru yollardan elde edilmek şartıyla onlara helaldir.

İnsanın dengesi: İnsan aşırılıklardan kaçınmalı, yani itidalli olmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelere biridir. Yine tüketimi ekonominin motoru haline

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

getirmek İslam ekonomi düşüncesinde mevcut değildir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktîr, cimrilik) yasaklanmıştır. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi sağlayarak, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde biraz farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar.

Toplumun dengesi: İslam fıkıh literatüründe büyük yer kaplayan bu denge unsurları adalet kavramıyla açıklanabilir. Adalet kelime anlamıyla da denge demektir. İnsanla ilgili olan itidal kavramı da aynı kökten gelir. O halde İslam ekonomisinin topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir.

İslam'ın sosyal ve iktisadî ilkelerinden en önemlisi toplumculuk (cemaatçilik)tur. Kişi haklarıyla toplum haklarının çatıştığı noktalarda toplum haklarının tercih edileceği kurallaştırılmıştır. İslam, toplumculuğunu, kişilere sorumluluk verip ve kişilikleri güçlendirip onları toplumun hizmetine vererek sağlamak istemiştir.¹⁵ İslam insanların doğuştan 'hür ve eşit' olduklarını kabul eder.¹⁶ Bu, eşitlik kavramı ile 'işe en yakından başlama' ilkesi birbirini tamamlar. Toplumsal bütünlüğün bireylerin en yakın çevrelerinden, ailelerinden, akrabalarından ve komşularından başlayarak sağlanması amaçlanır.

Mülkiyet olgusu da bir yönüyle insan kişiliğiyle ilgilidir. İslam insana güvendiği ve onun şahsiyetine büyük değer verdiği için özel mülkiyeti de tanır. Zira özel mülkiyeti kabul etmeyen sistemler insana güvenmeyenlerdir. Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır ve kulların sahip oldukları mülk onlara Allah tarafından verilen ve sınanmalarına yönelik emanetten başka bir şey değildir. Özel mülkiyet bu imtihan esprisi çerçevesinde toplumsal görev niteliği olan bir haktır. Helal yollardan elde edilen mülkiyet saldırılardan korunmuştur. Ancak özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması gerekir.

İslam iktisadı genel toplumcu yaklaşıma paralel olarak devlete bazı fonksiyonlar yükler. İslam ilkelerine ters düşmeyen uygulamalar dışında devlete itaat 'farz' kılındığı için, ekonominin işleminde devletin önemli bir yeri vardır. Bu etkinlik örgütlenme, sosyal adaleti ve güvenliği sağlama noktalarında yoğunlaşır. Genel bir ifade ile devlet üretimle değil denetimle görevlidir.

Emek en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Teşebbüs de emek kavramı içerisinde ele alınır. Bir iş ve hizmet üreten esnaf ve sanatkârlar da bu kavrama dâhildir.

Emeğe verilen önem, emeksiz kazançlara yani ribaya cephe alınmasına yol açmıştır. Bu ad altında toplanan her türlü faiz, zamanla oluşan rant ve spekülatif kazançlar yasa dışı kabul edilmiştir. Buna karşılık kâr güdüsü girişim özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribanın asgariye indirilmesinin yolu öz sermayeye dayalı bir ekonomi kurulması ve kredi kullanımının azaltılmasından başka bir şey değildir. Bu da (az sayılı) ortaklıkların teşviki ile olur.

Sermayeye genellikle emekle birlikte üretim faktörü olma şansı tanınmış, üretim cihazının dışında atıl kalmaması öngörülmüş veya üretime bir kredi kaynağı olarak katılarak faiz gelirinine bağlı kalmaması istenmiştir.

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı iktisat siyasetinin temel hedeflerindedir.¹⁸ Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

kaldırılır. Yine sosyal sınıflaşmanın oluşmasına imkan verilmez. Ancak imtiyazlara karşı bir tutum takınan İslam kabiliyet ve gelir farklılaşmasını tabiî kabul edip bunu işbölümünün ve sosyal hareketliliğin temeli sayar.¹⁹ Gelir, yetenek ve güç farklılaşması bir üstünlük sebebi olmamakla birlikte sınımanın aletleridir.²⁰ Bireylere üstünlük ilmi ve ahlaki anlamlarda tanınmıştır. Bu yüzden İslam toplumlarında Batı anlamında bir sınıflaşma görülmediği gibi toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşması sistemli olarak önlenmiştir.

Zekat, ister malî ister sosyal güvenlik kurumu olarak ele alınsın, bir nesil içinde servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli aracıdır. Zekatın adil gelir dağılımını sağlama fonksiyonu miras hükümleri ile nesiller arasında gerçekleştirilir. Miras serveti mümkün olduğu kadar geniş bir yakınlar kümesi arasında bölüştürerek küçük parçalara ayırır.

Sosyal adaletin son bir özelliği de iktisadî istikrardır. İstikrarın üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

Büyük tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hz. Peygamber döneminde ikta denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşıatılmıştır.

İslam ekonomisi istikrarlı ve reel para sistemini belirsizlik ve bilinmezliklerin giderilmesi ilkesinin tabiî bir sonucudur. Paranın sadece mübadele aracı olma fonksiyonu ön plana çıkarılmıştır. Yine madenî para sistemi asırlarca fiyat istikrarının en önemli amili olmuştur.

Fiyat ve kalite denetimi narh sistemi olarak yaşamıştır. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekelci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Devlet veya tekelci güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticaret hacmini daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Özellikle ithal mallarına yapılacak böyle bir müdahale mal gelişini engeller. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikar ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir. Fiyat denetimi gibi narh sistemi içinde yer alan kalite denetimi ve standardizasyon da aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

İslam ekonomisi kapitalizmin dayandığı kitlevî üretim olgusunu benimsemez. Buna karşılık ihtiyaca göre üretim fikrini uygular. İlk bakışta bu yaklaşımın yüksek bir üretim kapasitesi oluşturamayacağı düşünülebilir. Ancak küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulmuştur. İhtiyaçların başında halkın beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçları gelir. Bu yüzden tarım ve küçük sanayi sistemiyle savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetleri öncelik taşır.

Yine ticarî faaliyetlerde tüketiciyi aldatacak davranışlardan kaçınılması, mal fiyatlarını yapay olarak yükseltecek spekülâtif müdahalelerden uzaklaşılması istenmiştir. Mal komisyonculuğu yasaklanmış, malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan ulaşması amaçlanmıştır.

Her sistem gibi İslam ekonomisi belirleyici olmak ister. Bunun için savunma araçları üretiminde bağımsızlık hedeflenir. Yine Müslüman olmayan faal nüfustan baş vergisi olarak alınan cizye de, gayri müslimlerin askerlikten muaf olmaları ve himaye edilmeleri yanında, Müslümanların hakimiyetinin de bir sembolüdür. Harac da Müslüman olmayanlardan alınan %50 tavanı olan bir tarımsal ürün vergisidir.

İslam'ın doğuşundan Selçukluların İslam medeniyetine mirasçı oldukları döneme kadar geçen dört yüzyıllık sürede İslam'ın iktisadî ve kültürel üstünlüğü ilkelerinden ve bu ilkelerin geleneksel oluşumundan kaynaklanıyordu. Yine İslam eski kültür ve medeniyetlerin mirasını korumuş ve geliştirmişti. Ayrıca İslam bunların olumsuz yönlerini ortadan kaldıracak kudrete sahipti.²¹ İşte Selçuklular ve daha sonrada Osmanlılar bu kudrete varis olmuşlardır.

2. Oluşmanın Esasları

Osmanlı toplumu oluşurken çok yönlü ve karmaşık bir etkileşim sistemi içerisindeydi. Bu oluşumu açıklayabilmek için yapılması gereken ilk şey Osmanlı toplumunun, tarihî-kültürel ve coğrafi- iktisadî olarak yerine oturtulmasıdır. Bu yapılmadan Osmanlı toplumu üzerinde mantikî olarak doğru olsa bile "realite"ye uygun düşmeyen nazariyelere sapanmak kaçınılmaz olabilir.

İlkin, Osmanlı iktisat sisteminin oluşmasında, ilkeler ve kurumlar açısından İslam ekonomisinin ve İslam devletlerinin büyük payı vardır. Osmanlı Devleti geçmiş İslam devletlerinin mirasçısıydı. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Eyyûbîler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İktâ-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisap gibi kurumların İslam devletlerinden tevarüs edildiğini biliyoruz.²²

Bu devamlılığa dikkat etmezsek Osmanlı'nın Anadolu'yu ihmal ettiği ve daha çok Balkanlar'a yatırım yaptığı gibi yanıltıcı yargılara sapanmamız kaçınılmazdır. Zira Anadolu'daki, kervansaray, medrese, hastane gibi sosyal yatırımları Selçuklular ve İlhanlılar yapmışlar, Osmanlılara fazla bir alan bırakmamışlardır.

A. Siyasî Birlik

Klasik dönem Osmanlı zihniyetini belirleyen unsurların başında tevhid inancının siyasî yansıması olan üniter devlet anlayışı gelmektedir.

Türklerin Müslüman oluşları İslam ilkelerinin eski geleneklerle çatışma problemini de beraberinde getirmiştir. Bunların başında aşiret zihniyeti gelir. Asabiyet dediğimiz kabile bağlılığı arkaik toplumların önemli bir gücüdür. Fakat bu, İslam'ın siyasî birlik anlayışıyla çelişir. İşte Hunlar gibi antik Türk devletlerinin zamanla bölünmelerine dolayısıyla yıkılmalarına yol açan eski aşiret zihniyeti yerini adım adım merkezî-üniter devlet anlayışına bırakmıştır.

Karahanlılar (992-1212) gibi ilk Müslüman Türk devletleri bu problemi çözememişlerdir. Bu devlet daha başlangıçta ikiye ayrılmıştı. Devşirme usulü, aşiret asilzadelğine dayalı sistemi ortadan kaldırmada büyük bir öneme sahiptir. Böylece yönetici zümrede süreklilik olgusu ortadan kaldırılmıştı. Bu usul köle asıllı veya halktan kişilerin eğitilerek ordu mensubu veya idareci olmalarını ifade eder. Memlûkler (Kölemenler) (1250-1517) bu işte daha da ileri giderek yönetici ve sultan olmak için köle asıllı olmayı şart koşmuşlardır.²³

Büyük Selçuklu Devleti (1038-1194) oluşurken şehzadeler kendilerine bağlı kabileler gibi ayrılıkçı unsurlar için imtiyazlar istiyorlardı. Devletin asıl kurucusu olan Tuğrul Bey (1040-1063) başlangıçtan beri merkezî-üniter bir devlet oluşturmaya çalışmış ise de eski Türk aşiretçilik eğilimlerine karşı başarılı olamamış ve devlet daha kuruluş döneminde üçe ayrılmıştı.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Siyasî birliği ve merkeziyetçiliği bir hedef olarak benimseyen Büyük Selçuklu Devleti siyasi birliği sağlamak için XI. yüzyılda Anadolu'ya yönelen göçmenleri iskân ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri bölerek birbirlerinden uzak sahalarda yerleştirmişti. Bugün Anadolu'nun değişik yerlerinde Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni, Karakeçili gibi büyük Oğuz aşiretlerinin isimlerini taşıyan köylere, ailelere vs. rastlanması Selçukluların bu 'parçalayarak iskân' politikalarının bir sonucudur.²⁴

XI. yüzyılın başlarında Büyük Selçukluların başlattıkları bu çabalar Anadolu Selçuklu sultanı II. Süleyman Şah (1196-1204)'ın ülkenin şehzadeler arasında paylaşılması geleneğine son veren uygulaması Sultan Fatih (1451-1481) bu vetireyi tamamlamıştır. Devlet, bölünmeci eğilimleri sistemli bir şekilde engelleyerek üniter ve merkezî bir dünya devleti haline gelmiştir. Ancak bu merkezîlik idarî ve iktisadî anlamda değil 'ideolojik' ve siyasî anlamdadır. İdari ve iktisadî anlamdaki merkezkaç sistem ile siyasi merkeziyetçiliğin çerçevelediği özerk ve "demokratik" süreçler Selçuklu ve Osmanlı otoritesinin bin yıla yakın bir zaman dilimini kapsamasının temel sebeplerindendir.

Daha Hz. Peygamber döneminde başlayan ikta uygulaması zaman içinde eklenen yeni öğelerle Osmanlı tımar sistemi olarak yaşatılmıştır. Büyük Selçuklular büyük iktalara izin verirken, Anadolu Selçuklu Devleti Türkiye'de küçük ikta sistemini yerleştirmişti. Bu sistem Osmanlı tımar düzeninin esasını teşkil ederek, XIX. yüzyıla kadar hayatini sürdürmüş, küçük tarımsal üreticilik esas olmuştur; I. Murad (1360-1389)'tan itibaren sipahi dirlikleri küçültülmüş, Fatih Sultan Mehmed (1451- 1481)de bu sisteme son halini vermiştir.

Yine Fatih eski Türk aşiret aristokrasisini tamamen bertaraf ederek devşirme²⁵ sistemini yerleştirmiş ve böylece siyasî birlik süreci tamamlanmıştır.²⁶ Osmanlılarda devletin daha başlarda bir kaç parçaya bölünmesini esas alan eski Türk aşiret zihniyetinin yerini tamamen merkezî-üniter bir devlet anlayışı, 'nizâm-ı âlem' için 'vahdet' ülküsü almıştır. Osmanlı Devleti'nde son halini alan bu uygulama soy asıladeliği fikrini bertaraf etmeden büyük devlet olunamayacağını ispatlamıştır.

Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasî güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermiyordu. Bu yüzden Osmanlı sistemi burjuvaziye ortaya çıkarmamıştır.

Batı burjuvazisi şehirlerde ortaya çıkmış bir sınıftır. XI. yüzyıl Avrupası'nda klasik feodalite çözüldürken şehirler bağımsız birimler halinde etkili birer güç odağı oluyorlardı. Bu olguyla burjuvazinin güçlenmesi birbirine bağlıdır. İslam ve Osmanlı şehirlerinin merkezden bağımsız olmamaları burjuvazi ortamının oluşmaması bakımından önemlidir. Yine bu yüzden iktidarın bölünmemesi ve parçalanmaması devleti oluşturan ve klasik dönemi ortaya çıkaran en önemli olgudur.

B. Gelenekçilik

Bu sistemin ikinci önemli özelliği gelenekçiliktir. Gelenekçilik geçmişin tecrübe birikimine sahip çıkmaktır. Bu yaklaşım Osmanlı sistemine yeni şartlara uyum ve esneklik özelliği vermiştir. Bunu hesaba kattığımızda Osmanlı sisteminin çok renkli, çok dinli, çok dilli, çok kavimli bir sosyal teşkilatı nasıl asırlarca bir arada tuttuğunu, çoğulcu bir yapıyı nasıl gerçekleştirdiğini anlayabiliyoruz. Yine bu şekilde mahalli geleneklerin belirlemesiyle birbirlerinden az-çok farklı iktisadî bölgeler oluşabilmiştir.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Oluşturulan bu çerçeve içerisinde antik Orta Doğu ve Anadolu, özellikle İran ve Bizans geleneklerinin büyük önemi vardır. İslam'ın ilk yayılma döneminde mahallî gelenekler karşısında gösterdiği esnek tavır Osmanlılar da sürdürmüşlerdir. Bunun örneklerini özellikle tarım, para ve maliye sistemlerinde görüyoruz.

Geleneğin değerlendirilmesi onun ayıklanması anlamını da ihtiva eder. Nitekim sistem, merkezî- üniter devlet oluşturma örneğinde görüldüğü gibi, İslamî eğilimlere uymayan bölünmecî eğilimleri esnek bir yaklaşımla eritme kudretini göstermiştir.

Osmanlı sistemi, tecrübe birikimini değerlendirerek en mükemmeli bulduğu kanaatindedir. Bu yüzden 'Aydınlanma' zihniyetinin getirdiği gelişmecî-ilerlemeci (ve devrimci) yaklaşım, klasik dönem Osmanlı zihniyetinde mevcut değildir. Buna göre değişme ancak bozulma yönünde olabilir ve bunun da çaresi kanun-ı kadime yani asıl sisteme dönüştür. Geçmişin birikimlerine sahip çıkma ve bunları ayıklayarak sürdürme uzun ömürlü olmanın sırlarının başında gelir.

Ortaya çıkan meselelerin klasik uygulamaya yani kadime dönülerek çözülebileceği fikri gelenekçiliğin temelidir. Sistemin esnekliğini kaybetmesiyle beliren yenileşme ihtiyacının kanun-ı kadime dönülerek giderilebileceği fikri²⁷, Tanzimat Fermanı'nda bile vardır.

C. Adalet ve Refah

Üçüncü olarak sistem adalet ve refah ideallerini hareket noktası olarak alır. Bu yüzden devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan gelir sağlama adalete dayanmalıdır. Nasıl ki, Aydınlanma döneminden itibaren Batı'da tabiat toplumun işleyişine örnek olarak alınmışsa geleneksel İslam toplumlarında da adalet ilkesi ön plana çıkarılmıştır.

Eski Türk iktisadî ve sosyal geleneklerinden bir tanesi de halkın refahının sağlanmasıdır. Devletin varlık sebebi halka hizmettir. Mesela Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan'a atfedilen "yemedim yedirdim" ifadesi bunun bir yansımasıdır.

Adaletin hedefi sosyal refahı sağlamaktır. Devletin aldığı iktisadî kararlara gerekçe olarak 'ibadullahın terfih-i ahvalleri' (Allah'ın kullarının refahının sağlanması) yani sosyal refah gösterilir. Bu denge bozulduğunda yani devlet gelirlerini arttırma gereği ile adalet ve refah dengesi bozulduğunda bunalım ortaya çıkmaktadır.

D. Arz Yönlü Toplum ve Ekonomi

Osmanlı iktisat sistemi, kültür sisteminin bir türevi olarak, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu, hem insan hem de ekonomi için böyledir. Say'ın " Her arz kendi talebini oluşturur" sözünde olduğu gibi talebin arttırılmasına dayalı bir sistem olan kapitalizm, Osmanlı sistemine bu yönüyle de yabancıdır. Klasik Osmanlı zihniyetinde insan alıcı değil verici olmalıdır. Yani bencil değil diğergam (altrüist) bir insan tipi ön plandadır.

Bu insan tipinin oluşmasında ahi zihniyetinin önemi belirgindir. Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran özelliklerin ahilikten kaynaklandığını söylemek yanlış değildir. Kapitalizmi ve Batı medeniyetini yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılarda Batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.²⁸

Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği 'homo economicus'un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun müşahhas şekli burjuvadır. Osmanlılarda ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadî hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler bu tipin müşahhas örnekleri olmuşlardır. Sistem içerisinde toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi, zaman içerisinde zayıflasa da hayatiyetini sürdürülmüştür. Hatta Tanzimat döneminden beri bütün özlem ve çabalara rağmen Türkiye'de kapitalizmin muharrik gücü olan burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

İslam'ın bir ahlâk ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır. İslam'la ilgili bir başka esas olan infâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddi yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlarından dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir. Ekonominin görevi insan refahını arttırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Arz yönlü (provizyonel) ekonomiden kastedilen budur. Refah tüketicinin istediği malı ödeyebileceği fiyattan alabilmesi demek olduğuna göre, bunu gerçekleştirmenin ilk yolu, bu arz yönlü ekonomi zihniyetinin yerleşmesidir. Bunun için Osmanlı ekonomisi, kitlevî üretim fikrinin olmadığı bir ortamda, yüksek bir üretim potansiyeline sahipti. Yine bunun için ithalat, umumiyetle, kısıtlanmamıştı.

Bütün bu açılardan Osmanlı ve bu arada İslam toplumunun kapitalizm öncesi değil kapitalizm dışı olduğu vurgulanmalıdır. Ayrı bir sistem olan Osmanlı sistemini Batı'nın bir varyantı olarak görme ve kapitalizmi evrensel bir sistem gibi kabul etme düşüncesi de Aydınlanma Çağı zihniyetinin ürünüdür.

3. Oluşmanın Dönemleri

A. Osmanlılara Gelinceye Kadar: Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1319)

Büyük Selçuklu Devleti'ni kuruluşundan beri uğraştıran en önemli mesele göçebe Oğuzların göç hareketini düzenleme idi. Oğuzlar büyük bir nüfus baskısıyla ve sürülerini besleyecek yeni otlaklar bulma ihtiyacı içerisinde Batı'ya ve Güney'e doğru hareket halindeydiler. Bu sebeple İslam ülkelerindeki yerleşik halkla çatışma içerisindeydiler. Selçuklular bu büyük kitleleri Bizans üzerine sevk etmekten başka çare göremeyerek Anadolu'nun fetih hareketine başladılar.

Selçuklu Türkiyesi'ndeki gelişmiş şehir hayatı gelişmiş bir iç ticaretin varlığını göstermektedir. Selçukluların fethettikleri yerlerde ilk yaptıkları işler orada cami, medrese ve zâviye inşa etmek ve ilim adamları, kalifiye işgücü ve tüccarlar başta olmak üzere, Türk nüfusu buralara yerleştirmek oluyordu. Böylece kültürel ve ilmi faaliyet yanında sınaî ve ticarî faaliyetin de gelişmesi amaçlanıyordu.

Selçuklu Türkiyesi'nin en önemli iktisadî faaliyeti transit ticarettir. Ticaretin herhangi bir yolla engellenmek istenmesi savaş sebebiydi. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu ile Suriye'de Haçlılarla mücadelenin kızıştığı anlarda bile Müslüman ve Hıristiyan kervanların katıldığı bir ticarî faaliyet vardı. Bunlar sadece, sınırlarda gümrük vergilerini ödeyerek serbest ticareti sürdürüyorlardı. Avrupalılar Selçuk sultanlarıyla yaptıkları antlaşmalarla Anadolu'da ticarî serbestlik kazanmışlar, büyük şehirlerde koloni ve konsolosluklar kurmuşlardı.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Selçuklu fetihleri sonucunda Anadolu dünya ticaret yollarına açılmış ve ülke iktisadî ve kültürel bir gelişme göstermiştir. Daha XII. yüzyılın başlarında Anadolu'da Suriyeli, Iraklı hatta Kıpçak ve Rus tâcirleri bulunmaktaydı.

XII. yüzyıl sonlarında ticaret iyice gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde İstanbul'da Türk tüccar kolonisinin varlığı bilinmektedir.²⁹ Bizanslılar ve Haçlılarla yapılan savaşlara rağmen XII. yüzyılda İstanbul ve Tebriz arasında Konya üzerinden işleyen bir ticaret yolu vardı. 1176'dan sonra emniyet ortamının sağlanmasından sonra da dünya ticaret yolları Anadolu'da işlemeye başlamıştır. Akdeniz hâkimiyeti Müslümanlardan Hıristiyanlara geçtiği, Haçlı seferleri ile Doğu ticareti ge liştiği ve bu sayede Avrupa'da iktisadî ve medenî gelişme başladığı için, Anadolu Doğu-Batı ticareti için bir köprü özelliğini tekrar kazanmıştı. Selçuklu sultanları ticarî faaliyetlerde birlik ve bütünlüğün önemini kavramışlar, siyasî ve askerî hareketlerini buna göre ayarlamışlardır.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev (1192-1211) döneminde Türkiye üzerinde yoğunlaşan transit ticaret yollarının önemi biliniyor, sefer ve fetihlerde buna yönelik siyaset etkili oluyordu. Gerçekten Bizans'ın Haçlılar tarafından parçalanması üzerine kervan yollarında bir emniyetsizlik görülünce söz konusu sultan Karadeniz ve Akdeniz ticaret yollarını açmak üzere seferler yapmıştır. Samsun ve Antalya'da daha fetihden önce Türk ticaret kolonileri kurularak bu şehirler Türkiye'nin birer ithalat ve ihracat limanları haline getirilmiştir.³⁰

Bu hükümdarın 1207'de Antalya'yı ve I. İzzeddîn Keykavus'un 1214'te Sinop'u zapt etmeleri ile Selçuklu ekonomisi Avrupa ticaretine açılmış, Akdeniz ve Karadeniz ülkeleriyle doğrudan ticarete girişmek imkânını bulmuştu. Haçlılarla ilk defa ticaret antlaşmaları yapılmıştır. Yine bu seferden sonra ticaretten alınan bac ve geçiş vergileri kaldırılmış, yol güvensizliğinden kaynaklanan sebeplerden dolayı zarar gören tüccarın zararlarını tazmin etmek amacıyla bir ticaret sigortası sistemi oluşturulmuştur. Böylece sağlanan siyasî güvenlik ortamı içerisinde ve kervan yolları ile tüccarın himayesi sayesinde Türkiye milletlerarası bir transit ticaret merkezi haline gelmiştir.³¹

Bu arada Avrupa ticaretine aracılık eden Kıbrıs ile ilişkiler güçlendirildi ve iki taraf tüccarına serbestî tanıyan bir antlaşma yapıldı (1214). Antlaşma metinleri Antalya halkının Bizans döneminde sahip oldukları ticaret filosunun artık bir Selçuklu filosuna dönüştüğünü gösteriyor.³²

I. Alaeddîn Keykubad (1220-1237) kültür faaliyetleri yanında iktisadî uygulamalarıyla da Türkiye'yi yüksek bir medeniyet seviyesine çıkarmıştır. Anamur gibi Güney'de bazı önemli mevkiiler ele geçirilmiş, Doğu Anadolu'da Kahta, Çemişgezek, Erzincan, Erzurum, Ahlat gibi önemli ticarî merkezleri zapt edilmişti. Yine Keykubad zamanında (1220-1237) yeni kurulan Alaiye şehri (bugünkü Alanya) ticarî bir öneme sahip olmuştur. Mısır ve Suriye ile yapılan ticaretin merkezi olmuş, buradan bu bölgelere özellikle kereste ihraç edilmiştir. Bu kent yanında Antalya ve Sinop Türk denizciliği için de önemli şehirlerdir. Buralar gemi inşaat merkezi ve Akdeniz ile Karadeniz seferleri için donanmaya üs olarak kullanılmıştır.³³

Ancak Selçuklular Karadeniz ve Akdeniz'de limanlar fethetmelerine rağmen deniz kuvvetleri yeterli olmadığından deniz ticareti ile doğrudan meşgul olamadılar. Bu yüzden Anadolu'nun kara ticaret merkezleri deniz ticaret merkezlerinden daha fazla gelişme göstermişlerdi.³⁴

Anadolu'da gelişen kavimler arası ticarî faaliyetler, iktisadî ve sosyal gelişmeyi

hızlandırmış, Keykubad bu sayede büyük inşaat faaliyetlerine girişmiştir. Keykubad'dan sonra Moğol istilasının da etkisiyle özellikle 1277'de Pervane'nin idamından sonra iktisadî durgunluk başladı. Güvensizlik yüzünden çiftçiler zaman zaman ziraat edemez, Suriye-Anadolu arasındaki büyük kervan yolu işleyemez hale gelmişti.³⁵ Çünkü İlhanlıların tâbii ve müttefiki olan Ermeniler bu yolu basmaktaydılar. 1274'te Anadolu'dan Suriye'ye at ve katır götüren bir kervanın Ermeniler tarafından Göynük'te soyulması, bölgede kargaşılığa yol açmış ve bu da Memlûk sultanı Baybars'ın Kilikya'ya girmesine yol açmıştır. Zaten İlhanlılarla Memlûkler arasındaki çekişme Anadolu ticaretini sarsmıştır.³⁶

XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başlarında dış ticaretle de bir durgunluk baş göstermiştir. Zira ticarî ilişkilerin yoğun olduğu Bizans ekonomisi Batı'nın rekabeti karşısında gerileme halindedir. Memlûkler Papalığın uyguladığı ambargo dolayısıyla para darlığı ve iktisadî gerileme içerisindedir. Nihayet Selçukluların bağımlı oldukları İlhanlılar da artık dağılma işaretleri göstermeye ve dış ticaret için güvenli bir ortam sağlama imkânlarını kaybetmeye başlamışlardır.

Selçuklu ve Beylikler denizciliğinin en ileri safhasını temsil eden Aydınoğulları gibi Türk denizcilerinin faaliyetlerine rağmen, Avrupa Haçlılar vasıtasıyla XII. yüzyılın başlarından itibaren hâkim olduğu Akdeniz'de bu hakimiyetini XVI. yüzyılda Osmanlılara kadar korumuştur.

Beyliklerin kurulmasından sonra da yabancı tüccarlar bölgedeki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İtalyanlar bu ticaretle faal rol oynamışlardır. İlhanlı Devleti'nin dağılması üzerine, İran ve Uzak Doğu'yla İtalyanlar arasındaki ticaret tamamen durmuştur. Fakat beyliklerin yürüttükleri küçük çaplı ticaret, bu bölgeler Osmanlılarca ele geçirilinceye kadar sürmüştür.³⁷

B. Osmanlı Sisteminin Teşekkül Dönemi (1300-1453)

Osmanlı Devleti'nin teşekkül döneminde bir iktisadî durgunluk olduğunu biliyoruz. Anadolu'dan toplanan vergi gelirlerindeki artış üretimin ve ticaretin artışından değil devlet topraklarının satışı gibi maliyeyi tahrip edici uygulamaların sonucu olmalıdır. İşte Osmanlılar malî durumu bozulmuş bir Türkiye devralmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin teşekkül döneminde ilk attığı adımlar Anadolu birliğinin sağlanması yönünde olmuştu. Bu dönemde Anadolu İlhanlı Devleti (1240-1335)'ne tâbi idi. XIV. yüzyılın başında Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) yıkıldıktan sonra bölge tamamen İlhanlılara bağlanmıştır. Bu ortamda Bizans sınırlarına yerleşen Türk boyları, topraklarını bir yandan Bizans aleyhine genişletiyorlar, bir yandan da siyasî konjonktür uygun oldukça bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. 1335 yılında İlhanlı Devleti'nin dağılması bu eğilimi güçlendirmiştir. Bu tarihte İlhanlıların Anadolu valisi olan Ertena Bey bağımsızlığını ilan etmiş ve uç beylerinden 1350 yılına kadar vergi almayı sürdürmüştür. Bu beylikler arasında XIII. yüzyılda Marmara'nın güneyine yerleştirilen Kayı aşireti genişleme imkanı en fazla olan beylikti. Zira merkezî denetimin oldukça uzağındaydı ve Bizans yönünde genişleyebilirdi.

Beylikler döneminde ikta sistemi korunmakla birlikte eski Türk aile ve aşiret zihniyetine dayanan feodalimsi eğilimler güç kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti 1300'lerde teşekkül ederken diğer beyliklerin aksine, bu eğilimleri kesin bir şekilde bertaraf etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfûz sahibi olmasında sahip oldukları 'hakimiyetin

bölünmemesi' ilkesi etkili olmuştur.³⁸

Osmanlılar kuruluşlarından bir süre sonra Anadolu Beyliklerini kendi topraklarına kattılar ve 1354'te Rumeli'ye geçtiler. Haçlılarla mücadeleler (Niğbolu 1396 gibi), Timur istilası (Ankara 1402), büyük veba salgını (1428-9) gibi sebepler İstanbul'un fethedilip bütünlüğün sağlanmasını 1453'e kadar geciktirdi.

C. Olgunlaşma

Olgunlaşma dönemi İstanbul'un fethinden Karlofça Andlaşması'na kadar geçen yaklaşık 250 yıllık dönemi (1453-1683) kapsamaktadır.

Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed (1451-1482) ile büyüme ve olgunlaşma dönemine girmiştir. Karadeniz bu dönemde bir Türk gölü haline gelmiştir. Akdeniz'e de, beş asır sonra, özellikle Barbarosların çabalarıyla yine Müslümanlar hakim olmuşlardır. XV. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyıl sonlarına kadar geçen bu olgunlaşma dönemi, modern kapitalizmin gelişme dönemine tekabül etmektedir ve bu dönem bir noktada kapitalizm ile mücadele tarihidir. Yine bu dönemde Orta Doğu ve Akdeniz çevresindeki iktisadî faaliyetlerin büyük ölçüde bir Osmanlı ortak pazarı çerçevesinde geliştiğini söylemek yanlış değildir.

Olgunlaşma döneminde 1444 Varna zaferinden 1571 İnebahtı yenilgisine kadar geçen 127 yıllık, yani yaklaşık üç nesillik süre içerisinde Osmanlı Devleti ciddî bir yenilgi yüzü görmemiştir. Yine 1492-1565 arasındaki 73 yılda fiyatlar hemen hemen hiç artmamıştır.

D. Esnekliği Kaybetme

Devlet ve ekonomi 1600'lerde olgunluk dönemine erişmiş ve esnekliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu dönem bütün XVIII. yüzyılı kapsamaktadır.

Klasik dönemden Yenileşme dönemine doğru bir geçiş döneminden bahsedilebilir. Esnekliği kaybetme içerisinde yer alan 1718-1730 arasındaki Lâle devrini yenileşmenin sosyal hazırlığı olarak görebiliriz. Yenileşme özelemleri, yeni düzen (nizâm-ı cedîd) teşebbüsleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişme bu dönemde başlamıştır. Karlofça Andlaşması'nın getirdiği toprak kayıplarının çoğu bu yüzyılın ilk yarısında telafi edilmiştir. Üretimde büyük bir gelişme olmuştur. XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar ihracat ithalatı hala aşmaktadır.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren kalıcı bunalımlar başlamıştır. 1739-1769 uzun barış döneminde hayvancılığın, bu arada atçılığın ihmal edilmesi gibi sebeplerle girilen Rus savaşı yenilgiyle ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanmıştır. Bu antlaşmayla savaş alanlarındaki yenilgisi onaylanan sistem kesinlikle yenileşme arayışlarına girmiştir. Ülkenin küçülmeye başlaması yenileşme ve Batılılaşmanın temel sebebidir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dikkatleri çeken esnekliği kaybetme, hakim dünya sistemi olma özelliğini de kaybetme demektir. Bu eğilim XVIII. yüzyılın sonlarında III. Selim'in Nizâm-ı cedîd (yeni düzen) dönemini öncelikle askerî yönüyle açmasıyla hızlanmış, giderek idarî boyut kazanmış, Tanzimat da bu yolda ideolojik, hukukî ve siyasî bir kilometre taşı oluşturmuştur. Bu yüzden yüzyıl sonlarında Nizâm-ı cedîd hareketiyle başlayan yenileşme ve Batılılaşma dönemi atif çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu

sistemin model alındığı bir dönemdir.

I. Yenileşme Dönemi

Yenileşme dönemi, 1790 yılından Osmanlı siyasî varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder. Yani yaklaşık bir ifade ile XIX ve XX. yüzyılları kapsar. Bu dönem dar anlamıyla Nizâm-ı cedîd (1790-1826), II. Mahmut (1826-1839), Tanzimat (1839-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1908) dönemlerine ayrılabilir.

Sinaî kapitalizmin başlangıcını ifade eden XIX. yüzyıl başları, Osmanlı Devleti'nin modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybettiği ve tamamen onun etki alanına girdiği dönemdir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaşmasının tarihidir. XX. yüzyıl ise 1908'den sonra askeri bürokrasinin hakimiyeti ve Batılılaştırma doğrultusundaki yönlendirmesi altında sürmüştür. Bunun ilk bölümü II. Meşrutiyet, 1923'ten sonraki bölümü Cumhuriyet dönemidir.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır.

Klasik İktisat Sistemi

XI. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan birikimler olgunlaşma döneminde Osmanlı klasik sistemini ortaya çıkarmıştır. Bu sistem yenileşme dönemine kadar hakimdir. Türkiye'nin Batılılaşma karşısındaki duruşunu bütün yenileşme dönemi boyunca hatta günümüzde bile klasik sistem içerisinde oluşan ögeler belirlemektedir.

I. Sosyal Yapı

İktisadî yapının temelini sosyal yapı oluşturur.

Osmanlı sosyal teşkilatı Selçuklu sosyal teşkilatının devamıdır. Selçuklulardan Osmanlılara geçişte dört sosyal zümre devamlığı sağlamaktadır. Bunlar ahiler, gaziler, abdallar ve bacılardır.³⁹ Tasavvuftan kaynaklanan bu zümrelerden ahiler Anadolu'da iktisadî hayatı, gaziler askerî faaliyetleri, abdallar kültür ve eğitim faaliyetlerini, bacılar ise bütün bunların kadınlarla ilgili yönlerini teşkilatlandırmışlardı.

Ahiler: Osmanlı Devleti'ni kuranlar, Fatih Sultan Mehmed dahil ilk Osmanlı padişahları, ilk Osmanlı vezirlerinin çoğu hep ahi önderleri ve şeyhleridir. Hatta ilk Osmanlı yeniçeri birliklerinin ahilerden oluştuğu ileri sürülmüştür.⁴⁰

XIV. yüzyılın ortalarında, Sultan Orhan zamanında Anadolu ve Orta Doğu'yu dolaşan Kuzey Afrikalı gezgin İbn Battuta'nın bize ahiler hakkında verdiği bilgiler, bunların fütüvvet ilkeleriyle, tasavvufî hayatla ve esnaflıkla yakın ilgilerini belirtmekte, ahi birliklerinin hem şehirlerde ve hem de köylerde örgütlenen zanaatçı ve ziraatçı zümreler olduğunu teyid etmektedir.⁴¹

Ahiler, öncelikle Anadolu'nun iktisadî hayatını, debbağ yani dericilerin temelini

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

oluşturdukları esnaf önderliğinde teşkilatlandıran gruplardır. Ahi teşekküllerinin devlet otoritesinin zayıfladığı bir dönemde Anadolu'nun her yerinde siyasî ve idarî müessiriyet sağladıkları ve devletin işlevlerini gördükleri bilinmektedir. Ankara, Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde bu durumu görüyoruz.⁴² Osmanlı Devleti'nin katiyetle kurulmasından sonra ahilik siyasî ve idarî işlevlerini sadece esnaf birlikleri içerisinde sürdürmüştür.

Gaziler: Türk geleneğinde alp, İslam'ın tesiriyle de alperen ve gazi adını alan silahlı gruplar, yeni kurulan devletin ilk askerlerini oluşturmuşlar, bölgede hakimiyet sağlanmasında büyük bir role sahip olmuşlardır. Bunlar ahilerle içiçe devletin kuruluşunda aktif rol oynamışlardır. İlk Osmanlı sultanları hem gazi hem de ahi idiler.

Abdallar: Abdallar da gaziler ve ahiler gibi tasavvufun kaynaklanmışlardır. Ahiler çoğunlukla esnafla özdeşleşmişler iken abdallar geniş halk yığınları arasında faaliyette bulunmuşlardır. Anadolu'nun ve Balkanların İslamlaşmasında en büyük rolü bu zümreler oynamışlardır. İssız yerleri şenlendirmek, yol ve çevre güvenliğini sağlamak, bağ ve bahçeler kurmak, sebze ve meyve cinslerini ıslah etmek, sulama tesisleri kurmak gibi iktisadî faaliyetlerde bulunan abdallar, ordulardan evvel toprakları fethediyorlar, kurdukları zâviyeler bölgelerinin kültür merkezini oluşturuyorlar, gereğinde güvenlik kuvveti olarak görev yapıyorlardı. Bunlar iskan ve kolonizasyon konusunda büyük bir öneme sahip idiler. Devletin katiyetle kuruluşundan sonra zâviyeler devletin kontrolü altında çalışan hizmet kurumları olarak hayatîyetlerini sürdürmüşler, ulaşım ve mübadele emniyetini sağlamak yönündeki hizmetleri devletçe teşvik edilmiştir.

Bacılar: Bacılar ahiliğin kadın kuruluşunu oluşturmaktadır. Bunlar da silahlı kadın birlikleridir. Tasavvuf geleneğinde hanım tarikat üyelerine (mürirlere) bacı denirdi. Bunlar Moğollarla yapılan mücadelelerde ahilerin yanında etkin bir görev almakla birlikte Anadolu'da dokuma sanayiinin gelişmesinde büyük hizmetler ifa etmişlerdir.⁴³

Fakihler: Ayrıca teşekkül döneminde hayatî bir rol oynayan fakıları (fakihler) zikretmeliyiz. Bunlar teşekkül döneminde sosyal hayatı örgütleyen ve hukukî yapıyı belirleyen gruptur. Tahrir defterlerinden öğrendiğimize göre kendilerine ahilerle birlikte, bir çok köy ve çiftlik vakıf olarak verilmiştir. Köy imamlarından kadırlara kadar uzanan bir hukuk ve idare zümresi oluştururlar. Şeyh Edebalı, Tursun Fakih, İshak Fakih, Yahşi Fakih, Sinaneddin Yusuf, Çandarlı Kara Halil bunların en meşhurlarıdır. Son ikisinin vezir olması fakıların Osmanlı Devleti'nde oynadıkları rolün önemini vurgular.⁴⁴

A. Nüfus

Nüfusun miktar ve vasfı sosyal yapının esasıdır. Teşekkül dönemi durgunluk dönemi olduğu için XVI. yüzyıla kadar nüfus da durgundur. Türkler Anadolu'ya, burası boş, تنها bir bölge olduğu için gelmişlerdi. Selçuklu Devleti öncelikle göç organizatörü idi. Önceleri doğu ve orta bölgeleri, sonra kıyı bölgeleri iskan edilmiştir.

Bu dönemde Avrupa'da da durgunluk vardı. Devletin oluşma dönemi olan XIV. yüzyılın başlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar geçen bir buçuk asırlık zaman içerisinde Rönesans Avrupası'nın yaşadığı bu depresyon kısmen Doğu Akdeniz ve Anadolu için de geçerlidir.

Osmanlı ülkelerinin asırlar boyu yetersiz bir nüfus kitlesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi öncelikle Osmanlı hayat tarzı ile ilgilidir. Devletin kuruluş dönemi olan XIV. yüzyıldaki iktisadî durgunluk ortamında nüfusun, kıtlıklar, salgınlar ve savaşlar yüzünden

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

çok az olduğunu biliyoruz. Bunun en önemli göstergesi mal fiyatlarındaki düşüklüktür. Zira üretimde bir artışı gerektiren hiç bir gelişmenin olmadığını bildiğimiz bu dönemde nüfus ve dolayısıyla talep, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı, toplam arzın çok gerisindeydi. Bu yüzden XIV. yüzyılda Anadolu nüfusunun 4-5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵

Ülkenin iktisadî ve malî imkanlarını tespit amacıyla yapılan tapu, avâriz ve temettüât sayımları nüfusun sayı ve kalitesi hakkında önemli bilgiler içerir. Tapu defterleri XV-XVI. yüzyıllarda fazla miktardadır. Avâriz defterleri daha çok XVII. yüzyıl, temettüât defterleri ise XIX. yüzyılın ilk yarısı hakkında bilgi verir. XV. yüzyıla ait tapu sayım defterleri, Anadolu ve Rumeli'nin az nüfusa sahip olduğunu ispatlamaktadır. XVI. yüzyılda ise bir nüfus artışı olduğunu hem sayım defterlerinin yaprak sayısı ve boyutları gibi dış görünüşlerinden hem de rakamlardan anlamak mümkündür.⁴⁶

II. Murat (1445-1451), II. Mehmed (1451-1481), II. Beyazıt (1481-1512), I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) dönemlerine ait sayım defterleri elimizde mevcuttur. Daha sonraki dönemlerde ancak yeni fethedilen veya tekrar ele geçen bölgelerin nüfus ve iktisadî kaynakları sayıma tâbi tutulmuştur. Sayım defterleri üzerinde önemli incelemeler yapan Ö. Lütfi Barkan'ın çıkardığı nüfus rakamları⁴⁷ Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan nüfus hakkında yaklaşık bir fikir vermektedir. Buna göre; I. Süleyman devrinde, 1520-1530 yıllarında, Mısır, Irak ve Tuna ötesi bölgeler hariç, bugünkü Türkiye topraklarında, rakamları %10'luk bir hata payı ile değerlendirdiğimizde, 12-13 milyon insan yaşamaktadır.⁴⁸

XVI. yüzyıl rakamlarına göre nüfusun %60'ı Müslüman, %40'ı ise gayr-i müslimdir. Burada bir azınlık kavramı olmadığından bahsetmeliyiz. Her insan grubunun hukuk sistemi içinde belli hak ve sorumlulukları vardır. Bunun yanında çok çeşitli ırklar, mezhepler vardı. Hatta Batılı gözlemciler göre bu kadar farklı unsurları yönetme konusunda Osmanlılar maharet ve adeta bir içgüdüye sahip idiler.⁴⁹

Aynı yüzyılın ikinci yarısında iç göçler, İstanbul'a yerleşme yasağı konmasına sebep olacak kadar artmıştır. Bu da şehirli-köylü oranlarını değiştirmiş olmalıdır. XIX. yüzyılda şehirde yaşayanlar %20, kırsal kesimde yaşayanlar ise %80 olarak tahmin edilebilir.⁵⁰

Barkan'a göre Türkiye nüfusu en azından 30-35 milyona ulaşmış olmalıdır.⁵¹ Braudel'in XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı ülkesinin nüfusu hakkında ileri sürdüğü rakam 16 milyondur. Mısır ve Kuzey Afrika nüfusu da buna eklenirse 60 milyonluk Akdeniz havzası içinde Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla Müslümanların nüfusu 20-22 milyona ulaşmaktadır.⁵²

Bütün Akdeniz çevresinde gerçekleşen bu "nüfus patlaması" olayını takiben XVII. yüzyıldan itibaren bir nüfus duraklamasıyla karşılaşırız. Paris, Londra, Madrid ve hatta İstanbul'da görülen istikrar veya artışa karşılık diğer küçük şehirlerde ve kırsal kesimde nüfus azalması olmuştur.⁵³ Osmanlı ülkelerinde de, Rumeli hariç, nüfusun XIX. yüzyıla kadar hemen hemen durağan olduğu ve büyük şehirlerde toplandığı anlaşılıyor. Bunun sebebi kırsal şehre göç olgusudur.

XVII ve XVIII. yüzyıllar için Osmanlı ülkelerindeki nüfus hacmini gösterecek rakamlar henüz elimizde yoktur. Fakat Celalî isyanları, eşkiyalık hareketleri, savaşlar gibi sebeplerle özellikle genç erkek nüfusun azaldığı, dolayısıyla nüfus boşluklarının ve durağanlığının

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

ortaya çıktığını tahmin edebiliriz. Nitekim XIX. yüzyılda yapılan nüfus sayımları bu yolda bir fikir vermektedir. II. Mahmut (1808-1839) zamanında, 1831'de yapılan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre sadece Anadolu'da 7-7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir.⁵⁴ Bu rakam XVI. yüzyıl rakamlarına yakındır.

Bütün bunlardan çıkan sonuç XVI-XX. yüzyıl arasındaki dört yüzyıl içinde Osmanlı ülkeleri ve Türkiye nüfusunun durağan olduğudur. Oysa XIX. yüzyılda, Sanayi Devrimi döneminde, Avrupa ülkelerinde nüfus hızla artmıştır. XX. yüzyıl başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Bu artışın en önemli sebebi Balkanlar ve Kafkasya'dan yapılan göçlerdir.⁵⁵

B. İskân

Osmanlılar teşekkül döneminde, Selçukluların uygulamasını devam ettirmişlerdir. Dervişler kurdukları zâviyelerle Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türkleşip İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Kurdukları köylere isimlerini vermişler; ziraat, hayvancılık ve bahçecilikte ileri gitmişler; bölgelerinin kültür ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hizmetlerine karşılık, bazı örfî vergilerden muaf tutulmuşlar, vakıflarla teşvik edilmişler ve kendilerine ihya ettikleri, şenlendirdikleri yerlerin mülkiyeti bırakılmıştır. Zaviye denen eğitim merkezleri bu şekilde bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak kullanıldıktan sonra zamanla yaygın eğitimle uğraşan kurumlar halini almışlardır.

1345 yılında Rumeli'ye geçmişler ve 1359'dan itibaren de bu bölgenin iskanına başlamışlardır. Bu iskan faaliyetlerinin esası Anadolu'dan Müslüman nüfusun getirilip buraların Türkleşip İslamlaştırılmasıydı.⁵⁶ Burada Anadolu birliğine katılan beyliklerin topraklarında yaşayan halk önemli rol oynuyordu. Böylece 150 yıllık bir süre içerisinde Rumeli kültürel ve sosyal olarak Türkleşmiş oldu. Daha sonra da Anadolu'dan Rumeli'ye Türk nüfus gibi Rumeli'den de Anadolu'ya Hıristiyan nüfusun nakli sistemli bir şekilde sürdürülmüştür.⁵⁷

Öncelikle bir cezalandırma tedbiri olmayıp bir iskan yöntemi olan 'sürgün' usulüyle yeni fethedilen bir bölge için iskan yapmak gerekince devlet bazı kadırlara 'sürgün hükümleri' yollayarak çeşitli vasıflardaki elemanların aileleriyle birlikte söz konusu yerlere gönderilmesini emrederdi. Bunlar gittikleri yerde bir süre her türlü vergiden muaf tutulurlar, birçok avantajlara sahip olurlardı. Gönderilecek esnaftan, bir şehir hayatı için gerekli olan ayakkabıcı, terzi, dokumacı, hallac, aşçı, debbağ, demirci, dülger, inşaat ustası, kuyumcu gibi kalifiye elemanların özellikle yer hususunda sıkıntılı olanlardan ve işleri iyi gitmeyenlerden seçilmesi istenmekteydi. Çiftçiler de esnaf gibi mümkün olduğu kadar alet ve vasıtalarıyla ve hatta hayvanlarıyla beraber sevkedilmekteydiler. Sürgünde esas olan gönüllü olmaktır. Bu yetersiz kaldığı takdirde cebrî sürgün söz konusudur. Nihayet cezalandırma maksadıyla da sürgünler yapılmıştır.⁵⁸

İlke olarak çocukların babalarının mesleğini devam ettirmeleri esastı. Özellikle köylünün toprağını terkedip başka yerlerde başka işler tutması yasaktı. Bunlar onbeş seneye kadar yakalandıkları takdirde eski işlerinin başına döndürülürler veya 'çift bozan resmi' ya da 'leventlik akçesi' denen bir tazminat ödemek zorunda kalırlardı. Uygulanan bu politika ile üretimin ve vergi gelirlerinin düşmesi önlenmek isteniyordu. Devletin önemli gelir kaynaklarını teşkil eden iktisadî görevler belirli nizâmlara bağlanarak teşkilatlandırılmıştı. Üretici zümreler kendi talihleriyle başbaşa bırakılmamış, aksine kendileri ve devlet için en

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

verimli çalışabilecekleri yerlere ve işlere sevk edilmişlerdir. Yine onların özellikle fetihler sonucu açılan boş ve verimli topraklara sistemli bir şekilde iskan edilmelerinde aynı mantık hâkimdir.⁵⁹

Osmanlılar Selçuklu şehir yapısını devralmışlardır. Aradaki siyasî otorite boşluğu döneminde şehir yönetimlerine ahiler el koymuşlar ve devamlılığı sağlamışlardır. Beylikler ve Osmanlılar Batı'ya doğru genişledikçe şehirler, ahilerin katkısıyla, Selçuk örneklerine uygun bir şekilde Türk şehri haline geliyorlardı.

Selçukluların üç büyük şehri Konya, Kayseri ve Sivas idi. Osmanlılar devrinde bunların yerini, daha Batı'da, Bursa, Edirne ve İstanbul almıştır.

Şehirler kadılar veya kadı naibleri tarafından yönetilmektedir. En küçük idarî birimleri oluşturan mahallelerin başında imamlar bulunmaktadır. İmam mahallenin yöneticisi ve temsilcisi olarak kadı tarafından atanırdı. Muhtar ise, başlangıçta, imama vekalet edebilecek cami cemaatinin seçkin kişisini (muhtarul-cemaa) ifade eder.

Şehirde oturanları bir kaç zümreye ayırabiliriz. Bunların başında âyân ve eşraf vardır. İkinci zümreyi memurlar oluşturmaktadır. Sonra esnaf ve tüccar gelmektedir. Yine bir Osmanlı şehrinin oluşum ve gelişmesinde imâretlerin çok büyük yeri vardır. Bunlar, genellikle bir caminin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla hastahâne, hamam, aşevi gibi çeşitli hayır kurumlarıdır. Bunlardan başka bu kurumları finanse etmek için vakıf olarak kurulan han, çarşı, fırın, değirmen, boyahâne, salhâne gibi kuruluşlar bir şehrin çekirdeğini teşkil eder. Bütün bunları bir İslam şehrinin üç temel unsuru olan cami, çarşı ve medreseye indirmek kabildir.⁶⁰

Bir Osmanlı Mahallesi cami veya kilise etrafında biçimlenmiştir. Eğitim ve alt yapı gibi konularda her mahalle, özellikle vakıfları ile, kendi kendine yeterli idi. Güvenlik işlerinden de beylerbeyi veya sancakbeyi tarafından kadının güvenlik yardımcısı olarak atanan ve sanıkları mahkemeye sevkeden adli zabıta olarak görev yapan subaşı; bunun yardımcısı olan asesler, kale dizdarları ve erleri sorumluydu. Şehrin imar düzeninin denetiminde mimarbaşı kadının baş yardımcısıdır.⁶¹

Kasabalar nüfusları 700-1500 arasında değişen iskan birimleridir. Şehir daha karmaşık ve karışıktır. Bu karmaşıklığı belirleyen de ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gelişmesidir.⁶²

Nüfus çeken şehirlerin başında İstanbul gelmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köyden şehire göç olgusu ortaya çıkmıştı. İstanbul'a su getirilmesi gibi faaliyetlerle şehirlerin çekiciliği artmış bu yüzden daha 1567'de İstanbul'a göç edip yerleşme yasağı konmuştu.⁶³ İstanbul'a göç olayı XVIII. yüzyılda ev göçü haline gelmiş⁶⁴; kiracılık, gecekondulaşma, asayişin bozulması, işportacılık, esnafın geçim imkânlarının daralması gibi yeni olgular ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Yine Osmanlı toplumu Batılı hayat ve tüketim tarzını yavaş yavaş benimsemeye başlamış, Batı'dan lüks mal ithali hız kazanmıştı.⁶⁶

Devlet gerekli görülen yerlere veya yeni kurulan şehir ve kasabalara iskan politikası izlemekle birlikte ihtiyaç olmadan ilke olarak yer değiştirmelere karşıydı. Böylece üretimin ve vergi gelirlerinin düşmesinin engellenmesi amaçlanıyordu. Göç ve savaşlar bu düzeni bozmuştur. Devlet bu tür olayları önlemek için vergi indirimini veya bağışıklıkları gibi teşvik tedbirleri alıyordu.⁶⁷ Yine köy iken nüfus akımı vs. gibi sebeplerle kasaba haline dönüşen yerlerin reayasası eski vergilerini ödemeye devam ediyorlardı.⁶⁸ Ancak göç olgusu bu

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

politikaların izlenmesini zorlaştırmıştır.

Osmanlı köy kesimi de, Selçuklu köy kesiminin devamıdır. Yalnızca Osmanlı toplumunda yerleşik hayat daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle Timur bunalımı atlatıldıktan sonra XV. yüzyılda konar-göçerlik giderek önemini kaybetmekle birlikte yaylak geleneği özellikle hayvancılık açısından varlığını sürdürmektedir.

Köy hayatı tıpkı şehirler gibi cami etrafında teşekkül etmiştir. Bazılarında tekke ve zâviyeler de bulunmaktadır. Ahilik geleneği köy yiğitbaşılarının yönetimindeki köy gençlik birliklerinde sürmektedir.

Köylünün geçim kaynakları hayvancılıkla birlikte tarımdı. Tımar sistemi içerisinde reaya yani köylü kendisine tahsis edilen toprağı işliyor ve vergisini sipahiye veriyordu. Böylece köy hayatı genelde istikrar içindeydi.⁶⁹ Sadece ziraî hayattan kopan çiftbozan grupları özellikle XVII-XVIII. yüzyıllarda bir istikrarsızlık ve güvensizlik unsuru olmuşlardır.

Bazı köyler tarım dışında ulaştırma hizmetleriyle, madencilik ve tuzlacılık gibi görevlerle meşgul olup bu hizmetleri karşılığında bazı örfî vergilerden muaf idiler.

Köy idaresi, ilgili sancağın kadısına bağlı olarak teşkilatlanmıştır. Burada imamlar idarî etkinliğe sahiptirler. Teşkilat köy kethüdasının yönetimindeki yiğitbaşılardan oluşmaktadır. Çeşitli köylerin kethüdaaları da bir il başına (kethüdasına) bağlıdır. Güvenlik işlerinden ise köy subaşılarının yönetimindeki sekbanlar sorumludur.

Tımar sisteminin bozulması ziraî üretim ve köy hayatında istikrarsızlığa sebep olmuştur. Celalî kargaşalığı gibi güvensizlik dönemlerinde ulaştırma ve haberleşme imkânlarının az olduğu yeni yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur. Devlet otoritesinin zayıflamasıyla güvensizlik faktörleri daha da artmıştır. Mesela yol kesiciler transit ticarete darbeler vurarak hazine gelirlerinin azalmasına yol açıyorlardı.⁷⁰

Osmanlı köyü kısmen piyasaya açık olmakla birlikte kendi kendine yeterli idi. Gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgâhlar dokuma ihtiyacını karşılıyordu.⁷¹ XX. yüzyıl başlarında bile görülen bu durum köylerin her şeye rağmen iktisadî ve sosyal buhranlara karşı direnebilmelerinin en önemli sebebidir.

Devletin XVII. yüzyıl sonlarında artan asker ihtiyacı ve artan iç güvensizlik beylerbeyleri, sancakbeyleri vs.'nin kapı halkı denen muhafız kuvvetleri bulundurmalarına yol açmıştı. Her devlet görevlisi ve âyân kudretine göre böyle bir kuvvet bulunduruyordu. Levent, saruca ve sekban da denen bu güçler hem asker olma hem de taşrada güvenliği sağlama ile görevliydi.⁷² Oysa bunlar da kısa sürede iç güvensizliğin sebepleri arasına girdiler. Merkez bunlarla da mücadele etmek zorunda kaldı.⁷³ XVIII. yüzyılda yoğunlaşan köyden şehre göç olayının sebeplerinden biri de bu iç güvensizliktir.

Kırsal kesimde yaşayanların oranının %80-90 civarında olduğunu hatırlarsak hem geçimlik sınaî üretim kapasitesinin büyüklüğünü ve dolayısıyla piyasaya yönelik esnaf üretiminin en fazla %20'lik bir nüfusun talebine cevap verecek hacimde olduğunu anlarız.

Zaman içerisinde önemi azalmakla birlikte Osmanlı belgelerinde konar-göçer diye isimlendirilen yarı yerleşikler az-çok farklı bir hayat tarzına sahip idiler. Daha önce belirttiğimiz gibi bunlar yaylak ve kışlak olarak iki yerleşim birimine sahiptiler. Yaylakta

hayvancılık, kışlakta ise basit tarım ile uğraşıyorlardı.⁷⁴

Konar-göçerler içtimaî-malî sistem içerisinde tımarlı reaya statüsünde idiler. Bunlar yaylak ve kışlaklarının dahil bulunduğu tımar veya vakıf arazisinde tıpkı tımarlı reaya gibi üretimlerinden toprak sahiplerine vergi ödüyorlardı. Bunlar kanunlarında gösterilen âdet-i ağnâm, ağıl resmi, yaylak ve kışlak resmi, otlak resmi, çift resmi, dönüm resmi, arus resmi, yava (kaçkun) akçesi, bâd-ı heva gibi vergilerdi.⁷⁵ Bir aşiret bazen müstakil bir vergi birimi teşkil ediyor ve hasıl olan vergileri voyvodalık şeklinde toplanıyordu.⁷⁶ Konar-göçerler madenlerle ilgili çeşitli işlerde, iç ayaklanmaların bastırılmasında, derbent ve geçitlerde diğer reaya gibi görev alırlardı.⁷⁷

Konar-göçerlerin yaz-kış göç halinde oldukları yollar üzerindeki yerleşik halkla anlaşmazlıkları asırlar boyu devam etmiştir. Devlet ise her zaman yerleşik halkın yanında olmuştur. Konar-göçer- yerleşik ihtilaflarında yerleşiklerin tarafını tutmuş ve hatta 1240 Babaîler isyanında olduğu gibi göçebelerle mücadele etmiştir. Bu yüzden hem Selçuklu, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet hükümetleri göçebeleri iskan siyaseti izlemişlerdir. Bunların en yoğun olanı XVII. yüzyılın sonlarından itibaren görülen ve XVIII. yüzyıl boyunca yürütülen aşiretleri iskan siyasetidir.

İç iskanı gerektiren sebepleri dört ana grupta toplayabiliriz:⁷⁸ Vergilerin arttırılması veya yeni vergiler konması, iç güvensizlik ve karışıklığın giderilmesi, devlete yeni gelir kaynakları sağlamak için boş ve harap toprakların işletmeye açılması, sınır boylarından iç bölgelere doğru olan göçün önlenmesi.

İskan politikasının, bazı başarısız yönleri vardır. Bunların arasında yerleşik hayat tarzına intibaksızlık, iskan alanlarının iyi seçilememesi, Rakka ve Kıbrıs gibi yerlere yapılan iskanların gerçekte bir cezadan başka bir şey olmaması, hayvancılık için elverişli otlaklar bulunamaması ve ziraî toprakların verimsiz olmasıdır. Devlet bu durumlar karşısında, ulaştırma güvenliğini sağlayan noktaları (derbentleri) takviye etmeyi düşünmüştür. Bunun için özellikle 1720'den itibaren derbent teşkilatını yeniden düzenlemiş, bazı yerleri de yeni derbent ve iskan noktaları olarak seçmiştir. Derbentler çevresinde kasabalar ve köyler kurulmuş, yerleşmeyi çekici hale getirmek için de bazı vergilerden muafiyet sağlanmıştır. Bu dönemde kurulan bazı yerleşme merkezleri hâlâ önemlerini korumaktadır.⁷⁹

C. Sosyal Tabakalaşma

İslamî toplum ve mülkiyet telakkileri Türk-İslam toplumlarında, bu arada, Osmanlı toplumunda idarî ve malî kademelenmeye dayanan farklı bir tabakalaşma oluşmasının en önemli sebebidir. İslamî anlayışa göre, toplumun bütün üyeleri yönettiklerinden sorumludur. Hz. Peygamber bu sorumluluk ilişkisini çobanın sürüsünden (reaya) sorumlu olmasına benzetir.⁸⁰ İşte bu benzetme yönetilenlerin reaya (tekili, raiyyet) adıyla anılmasına yol açmıştır. Buna göre yönetenlerle yönetilenler arasında bir tahakküm değil bir sorumluluk ilişkisi vardır.

Osmanlılarda sosyal tabakalaşmayı belirleyen ayırım yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reaya) ayırımıdır.⁸¹ Askerî zümre kendilerine tımar kesiminden, hazineден veya vakıflardan gelir ayrılan zümredir. Reaya ise üretim yapan ve vergi veren geniş halk yığınlarıdır. Görüldüğü gibi bu tabakalaşmayı malî düşünce yönlendirmektedir. Yani askerî zümre reayanın ödediği bazı vergilerden muafır.⁸²

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Osmanlı iktisadî ve sosyal düşüncesinde reayanın yani üreticilerin mümkün olduğu kadar fazla, askerî zümrenin ise az olması hedefi vardır. Bu, üretmeden tüketime katılmanın eğitim ve güvenlik zorunluklarıyla sınırlı tutulması demektir. Devletin temelini reaya oluşturduğu için onu himaye etmek gereklidir.⁸³

Askerî zümre (yönetenler) saray halkı, ilmiye, seyfiye (kapıkulları ve tımarlı sipahiler) ve kalemiyeden meydana gelmektedir. Saray halkı padişah ve bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlilerinden oluşuyordu.

İlmiye zümresi medrese öğretiminden geçmiş ilim adamlarıdır. Bunları oluşturan müderrisler öğretimle, müftüler fetva ile, kadılar ise yargı ve yönetimle görevlidirler.

Seyfiye (ehl-i örf) kapıkulları ve tımarlı sipahilerden oluşmaktadır. Devşirme sistemine dayanan kapıkulları devlet hizmetinde bulunan ve başlangıçta çoğunluğunu Biristiyen asıllı gençlerin oluşturdukları zümredir. Bunlardan Enderûn'da öğretim ve eğitim görevleri devletin bürokrat ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır.

Kalemiye, devlet dairelerinde idari görevlerde bulunan memurlardır. Bunlar Müslüman ailelere mensup olup usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştirilirdi.⁸⁴

Yönetilenler yani reaya ise askerî zümre dışındaki üretici olan veya ticaretle uğraşan ve vergi veren yerleşik veya yarı-yerleşik halk zümresidir. Bunlar yani reaya ise yerleşim, hukuk ve din bakımlarından ayrıma tabi tutulabilir.

Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren âyân denen yeni bir sosyal tabakanın belirdiğini görüyoruz. XVI-XVII. yüzyıllarda bir bölgenin ileri gelenlerine âyân deniyordu. Reaya statüsünde olan bu tür âyânın resmî bir hüviyeti vardı. XVIII. yüzyılda bu resmî âyânlardan başka şehir âyânı giderek güçlenmiştir.⁸⁵ Bunlar genellikle askerî zümre mensupları, bunların emeklileri veya çocuklarından oluşmuştur. Ayrıca yerli halktan olup da zenginleşen kişiler de bunlara dahildi.⁸⁶

Osmanlılarda aristokratik gelenek olmadığı gibi bunun eski kalıntıları (eski aşiret aristokrasisi) temizlenmişti. Bunun bir başka şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Yeni ve imtiyazlı bir sınıf oluşmaması için de bütün tedbirler alınmıştı. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasî güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermiyordu. Bu yüzden Osmanlı sistemi burjuvaziyi ortaya çıkarmamıştır.

Oysa Tanzimat Türkiye'de burjuva sınıfı oluşturmak amacındaydı. Türkiye'nin "geri kalması" burjuvazinin yokluğuna bağlandığı gibi uygulanan iktisadî politikalar da böyle bir sınıfın oluşturulması amacına yönelikti. Oluşmakta olan bu burjuvazi Batı burjuvazisi gibi kendi devlet ve milletleriyle bütünleşmediği için komprodor burjuvazi niteliğindedi. Bu yüzden İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet yönetimleri "millî burjuvazi" oluşturmak istemişlerdir.⁸⁷

D. Aile

Aileyi toplum hayatının temeli kabul eden İslam sistemine dahil olan Osmanlı ailesini, askerî zümrede büyük aile, geniş halk kesimlerini oluşturan reaya zümresinde genişletilmiş çekirdek aile temsil eder. Ortalama çocuk sayısı ikidir. Bu yüzden aile nüfusu 4-5

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

civarındadır. Buna çoğunlukla büyükanne ve babalarla kimsesiz çocuklar da eklenebilir. Çok eşlilik serbest olmasına rağmen fiilen tek eşlilik hakimdir.

Ailenin oluşmasında miras ve mülkiyet telakkilerinin özendirici bir rolü yoktur. Bunun temel sebebi İslam'ın mülkiyeti çok küçültmeye eğilimli miras hukukudur. İslam'ın getirdiği bir başka eğilim de evlilik yaşının erkeğin bülûğ çağına kadar indirilmesi, bir başka deyişle erken evliliklerdir. Bu eğilimin bir sonucu hızlı nüfus artışıdır. Ancak savaş ve salgınlar bu artışı frenlemektedir.

Avârız hânesi tespitine esas olan ailenin karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğunu biliyoruz. Tereke defterleri de miras bırakan kişinin bir eve sahip olduğunu, dolayısıyla fiilen varolan ailenin karı-koca ve çocuklardan (bazen anne ve baba ilavesiyle) oluşan çekirdek aile olduğunu göstermektedir.

Osmanlı ailesinde ise, bir İslam ailesi örneği olarak çok eşlilik serbest olmasına rağmen, fiilen tek eşlilik hakimdir. Gerek arşiv kaynakları, gerek seyahatnâmeler aynı anda birden fazla eşle yapılan evliliklerin çok olmadığını göstermektedir. Klasik dönem için özellikle tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre birden fazla evlilik oranları %5-12 arasındadır. Yine birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere göre düşüktür. Çok eşliliğin temel sebebinin çocuk, özellikle erkek çocuk sahibi olmak olduğu söylenebilir.

Osmanlı ailesinin çok çocuklu olanları istisnadır. En fazla tekerrür edenler sırasıyla bir, iki, üç çocuklu ailelerdir. Köylü aileler şehirli aileleri, Müslüman olmayanlar olanları çocuk sayısı bakımından çok az geçmektedirler. Kız çocukların erkek çocuklardan biraz fazla olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Yine kadınların erkeklerinden daha uzun ömürlü oldukları genel bir eğilim olarak ilave edilebilir. Bu çerçevede içerisinde klasik dönem Osmanlı ailesinin nüfusu ortalama olarak 5 kişiyi dahi bulmamaktadır.

Aile hayatı kimsesiz çocukları da içine alacak kadar geniş olmuştur. Kimsesiz, yetim ve öksüz çocuklar, fakir ve zor durumda olan ailelerin çocukları çeşitli adlar altında evlatlık edinilmiştir. Bunun yanında fakir aile çocukları, kendilerine ücret ödenerek, 'besleme, ahretlik, manevî evlat' gibi isimlerle icâr-ı sağır denen bir nevi iş akdiyle bir aile yanında barındırılmışlardır.

Klasik dönem Osmanlı idari yapısı, sosyal yapının bir uzantısı olarak meritokrat bir anlayışa dayanır. Yani çevrenin en zeki ve en kabiliyetli insanları toplum ve devlet hizmetinde kullanılmıştır. Bu konuda Selçukluların ve Osmanlıların kompleksi olmamıştır. Bin yıla yaklaşan uzun ömrün en önemli sebeplerinden biri de bu, kalifiye emeğe verilen önemdir.

I. Malî Yapı

Kamu maliyesi devletin görevlerini yerine getirmesi amacıyla gelir elde etmesini ve bu gelirleri harcamasını konu olarak alır. Her devlet harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadır. Osmanlı Devleti büyük ölçüde, İslamî uygulamalardan devraldığı malî sistemi geliştirmiştir.

Osmanlı sistemi siyasî, dinî ve ideolojik anlamlarda merkezî; idarî, iktisadi ve malî anlamlarda da mahalli özellikler taşımaktadır.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Osmanlı maliyesi çok geniş topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet yapısı içerisinde esnek bir özellik arz etmektedir. Fethedilen yerlerdeki mahallî gelenekler değerlendirilerek malî bütünleşme sağlanmıştır. Malî ve idarî bakımlardan özerk ve yarı özerk birimler kuvvetli bir merkeziyetçilik çerçevesinde yerlerini almışlardır.

Merkez maliyesi, tımar ve vakıflar Osmanlı malî sistemini oluşturan üç kesimdir⁸⁸ Bir başka açıdan ülkenin 'gayr-i safi millî hasıla'sının önemli bir kısmı bu üç kesim tarafından yansıtılmaktadır. XVI. yüzyıl başlarında merkezî hazine gelirleri toplam kamu gelirleri içinde %51, tımar sisteminde oluşan gelirler %37, vakıf gelirleri (bazı emlak dahil) %12 civarında bir paya sahiptir.⁸⁹

Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde yargı ve maliyenin özerklikleri vardı. Eyalet kadıları gibi defterdarlar da beylerbeylerine bağlı değillerdi. Ülkenin en geniş zamanında devlete bağlı kırktan fazla eyalet, tâbi devlet ve özerk yönetim vardı. Osmanlı teşkilat geleneğinde eyaletler haslı ve salyaneli olarak ikiye ayrılmaktaydı. Haslı eyaletler tımar sistemi içerisindeydi.

Haslı eyaletlerin beylerbeylerine ve sancakbeylerine tıpkı merkez teşkilatındaki vezirlere ve bazı hanım sultanlara verildiği gibi has şeklinde dirlikler verilirdi. Bunlar haslarını mültezim veya emirler eliyle yönetir, gelirlerini onlar eliyle tahsil ederlerdi. Eyalet gelir ve giderlerinin, ilke olarak, kendi bünyeleri içerisinde yönetilmeleri söz konusuydu. Dolayısıyla malî açıdan belli bir muhtariyete (özerkliğe) sahip idiler. Ancak sonuçta eyaletler maliyesi de, eyaletlerdeki padişah haslarını denetledikleri ve merkeze irsaliye göndermekle yükümlü oldukları için merkez maliyesi içerisinde ele alınır.

İkinci tür eyaletler salyaneli eyaletlerdir. Bu eyaletlerin beylerbeylerine eyalet hazinesinden yıllık maaş (salyane) tahsis edilirdi. Bu statüdeki bölgeler tımar sisteminin dışındaydılar ve bütün gelirleri doğrudan devlete aitti. Gelirleri eyalet defterdarları tarafından toplanıp bu meblağdan beylerbeyine, sancakbeylerine salyane ve kul tamesi için ulufe ayrılırdı. Bunlardan artakalan gelir fazlalarıyla ihtiyacı olan diğer eyaletlere katkıda bulunuldu. Genellikle Basra, Bağdat, Habeş, Yemen gibi eyalet bütçeleri askerî harcamalardan dolayı açık veriyor ve bu yüzden bu eyaletler yakın eyaletlerin gelirleriyle destekleniyorlardı. Bunlar da artan eyalet gelirlerini ise irsâliye veya hazine adı altında merkez hazinesine gönderirlerdi.⁹⁰ Salyaneli eyaletlerden Mısır ve XVII. yüzyıl sonlarına kadar Bağdat ve Basra eyaletleri önemlidir.

Her eyalette merkezî hazineye gönderilecek gelirlerle ilgili bir defterdar ile tımar gelirlerini denetleyen bir tımar defterdarı bulunurdu. Bunların dışında Eflak, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik gibi tâbi devletler Osmanlı Devleti'ne bedel-i cizye öderlerdi. Kafkasya'da bulunan meliklikler de devlete vergi verirlerdi. Kırım Hanlığı ise salyaneli eyalete benzemektedir.⁹¹

XVI. yüzyıl başlarından itibaren feodaliteden ticarî kapitalizme geçmekte olan Avrupa güçlü bir merkezî ve üniter devlet yönetimine ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı Devleti üniter yapısı, mutlak yönetimi, sosyal eşitliği ve mükemmel teşkilat yapısı ile böyle bir devletin müşahhas örneğini veriyordu. Bu yüzden Batılılar Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenme ihtiyacını duymuşlardır. Bu maksatla yükselme döneminde bir çok Batılı gözlemci Osmanlı nizamının özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti. Bu gelişme gerileme dönemine girerken de sürdü.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Osmanlı Devleti de kaynaklarını bilme ve malî yapıyı kurma amacıyla sayımlar yapıyordu. Sayımlarla ülkenin gelir kaynakları tespit edilirdi. Aslında devlet, sayım (tahrir) geleneğinin olduğu ülkelerde yayılmıştı. Sasanî, Roma, Bizans, Emevî, Abbasî, Selçuklu ve Memlûk Devletleri nüfus ve vergi sayımları yapıyorlar, böylelikle ülkelerinin maddî imkanlarını tespit ediyorlardı. Bu aynı zamanda kayıtlı ekonomi demektir. Bu sayımlar öncelikle devletin tımar kesimini teşkilatlandırmak için yapılır. Sonra nakdî kesimi oluşturan merkez maliyesi ve nihayet vakıflar kayda geçer.

Tapu tahrirleri de denen sayımların gelir kaynaklarındaki değişiklikleri izleyebilmek için otuz yılda bir tekrarlanması amaçlanmıştı. Teşekkül döneminde sayımların yapıldığına dair kayıtlar varsa da elimizde bugün en erken ancak XVI. yüzyıla ait üç sayım serisi vardır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bütün ülkenin sayılmasına gerek görülmeyerek ancak yeni fethedilen veya elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır. Bu sayımlar bugün özellikle köy toprak ihtilaflarının çözümünde işe yaramaktadır.

Tapu sayımları genellikle iki safhalıydı. İlkinde faal nüfus, malî imkanlar ve bundan devlete düşen pay belirleniyordu. Bugünkü sanayi sayımlarına benzeyen bu safha uzun zaman alabiliyordu. İkinci safhada devletin payına düşen gelirin hazine ile tımar kesimi arasında bölüştürülmesi yapılırdı. İlk safhada hazırlanan deftere mufassal (ayrıntılı defter), ikincisine icmal (özet) denirdi.

Bazen mufassal defterin devamı olarak vakıf defteri de tutulurdu. Bu defter sayım bölgesindeki vakıf ve mülk topraklarla sair vakıfları verir. İstanbul, Bursa, Edirne ve Şam'ın böyle ayrı vakıf defterleri vardır.⁹²

A. Merkez Maliyesi ve Hazine Yönetimi

Merkez maliyesini gelir ve giderler hesapları merkezî bütçeye yansıyan ve Bab-ı defterî denen maliye teşkilatı oluşturmaktadır. Bu kesimin en üst makamı Baş defterdarlıktır. Baş defterdar bugünkü yaklaşımla Maliye Bakanı'na benzer. Tımar sistemi için ise defterdar ayrıdır.

Baş defterdarın zaman içinde değişen sayıda yardımcıları vardı.⁹³ Başdefterdar olan Rumeli birinci defterdarı sadrazama karşı sorumluydu.⁹⁴ Başdefterdar malî yargının ve hazine işlemlerinin en üst makamıydı.⁹⁵ Yönetiminde hazinenin çeşitli gelir ve gider hesaplarının tutulduğu ve koordinasyonun sağlandığı bürolar vardı.

Rumeli ve Anadolu eyaletlerinin dışında kalan diğer eyaletlerde Başdefterdara bağlı taşra defterdarlıkları kurulmuştu. Merkez, bunlar aracılığıyla eyaletlerdeki gelirlerini (hazine hasları) denetim altında tutmuştu. Taşra defterdarlıkları XVII. yüzyılın ortalarından itibaren voyvodalık haline getirilerek iltizamla işletilmeye başlanmıştı.

Merkez maliyesi çeşitli kalemlerden oluşmuştur. Bunların yönettikleri gelir ve giderler Ruznamçe kalemi denen Dış Hazine kaleminin koordinasyonu altındadır. XVI. yüzyılda yapılan bir oranlamaya göre devlet gelirlerin %51'ini denetleyen merkez maliyesinin yıllık rakamlarını 'bütçe'lerinden izlemek mümkündür. Bu oran zaman içerisinde yükselmiş olmalıdır.

Hazine merkez maliyesinin gelirlerinin toplandığı, harcamalarının yapıldığı ve bunlarla ilgili kayıtların tutulduğu kurumdur. Osmanlılarda hazine, iç ve dış hazineler olmak üzere iki

türlüydü. Dış hazinenin gelir fazlaları başta olmak üzere çeşitli gelir kaynaklarına sahip olan iç hazine bir yönüyle padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgiliydi. En önemli işlevi dış hazine için bir destek hazinesi ve bir kredi kurumu olmasıdır. Bu yönüyle çağımız merkez bankalarına benzer.

Dış hazine ise, maliye dairelerinden Ruznamçe kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan devlet hazinesidir. Bu hazinenin gelir ve giderleri bütçelere yansımaktadır. Dış hazinenin bütün gelir ve gider işlemlerinin yapıldığı büro Ruznamçe kalemidir. Ruznamçe kaleminde tutulan günlük hazine kayıtları 'sağlama, mizan' özelliği taşımaktadır. Bu yüzden defterdarlık kalemlerinin kayıtlarında bir hata varsa bu, ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılarak bulunurdu.⁹⁶

Üretimin gelire dönüşmesi ve bunun mali sisteme yansımaları, kullanılan ay ve güneş yılı takvimlerinin farklılığı yüzünden problemler oluşturuyordu ki bu da siviş yılı meselesidir. İslâm iktisadiyatlarına özgü bir devrî buhran nazariyesine temel yapılabilecek olan siviş yılı, güneş ve ay yılına göre iki türlü takvim kullanılmaktan doğuyordu. Bunlardan güneş yılı üretimin gerçekleşmesine, dolayısıyla, hazinenin gelir teşekkülüne, ay yılı da harcamalara özellikle ulûfe dağıtımına uygun düşüyordu. Ancak bu iki yıl 11 gün fark etmekte ve bu fark da 33 yılda bir yıla ulaşmaktadır. Yani 33 ay (hicrî) yılı 32 güneş yılına tekabül etmekte idi. Daha açığı, 33 gider yılına karşılık 32 gelir yılı vardır. Bu bir senelik gider fazlalığı, periyodik olarak 33 senelik devreler arasında Osmanlı iktisadında buhranlara yol açardı. Bunları önlemek için tedbirler alınmaya çalışılmaktaydı. Meselâ, ulûfe dağıtımını güneş yılına göre düzenlenmek istendiye de yeniçerilerin karşı çıkması neticesinde gerçekleştirilemedi. Bir ihtiyat hazinesi olan iç hazine bu açıkları kapatmak için kurulmuş olabilir.⁹⁷

1. Merkezî Hazine Hesapları: Bütçeler

İslam devletlerinde daha ilk devirlerden itibaren bütçe uygulaması başlamıştır. Osmanlılarda da her yıl bütçe düzenlenmesi bir kural olarak benimsenmiştir. Bugün elimizde otuz kadar bütçe vardır. XV. ve daha önceki yüzyıla ait Osmanlı bütçeleri zamanımıza ulaşmamıştır. XVI. yüzyıl ortalarına kadar olan maliye belgeleri sınırlıdır ve bütçeler ile ruznamçe tipi belgeler yoktur. XVI. yüzyılın bütünü için, dördü yayımlanmış, ancak beş bütçemiz vardır. Bunların dördünde rakamlar bir önceki yılın rakamlarıyla karşılaştırmalı olarak verildiklerinden elimizde bu şekilde dokuz bütçe bulunmuş olmaktadır.⁹⁸

İslam ve Batı dünyalarında bütçe kavramı ve uygulamaları farklıdır. Batı'da bütçe uygulaması sınıflı bir toplum yapısının ürünüdür ve halkın devlete ne kadar vergi vereceğini bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Aristokrasinin gelişmekte olan burjuvazi ile bir pazarlık belgesi olan 1215 Magna Charta Batı bütçe uygulamalarına bir başlangıç olarak verilebilir. İslam dünyasında ise daha ilk dönemlerden itibaren devletin tek taraflı irade beyanlarıyla bütçeler hazırlanmıştır.

Osmanlı bütçeleri merkezî hazinenin yıllık gelir ve giderlerini yansıtmaktadır. Bunlar genellikle yıl sonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir. Ancak çağdaş bütçe kavramına benzeyen bir şekilde yıllık gelir ve harcama tahmini olan bütçeler de vardır. Osmanlı bütçeleri gelir önceliklidir. Çağdaş bütçeler ise gider önceliklidir.

XVI. yüzyıla ait bütçeler birbirini izleyen iki Nevruz (21 Mart) arasındaki bir güneş yılı için

düzenlenmekteydi. Yine bu bütçeler gelir bölümlerinde eyaletlere göre, eklektik ve coğrafi bir tasnif verir.

XVII ve XVIII. yüzyıl bütçeleri ise ay yılı bütçeleridir. Yine bunlar (1079/1669-70 bütçesinden itibaren) eyaletlere göre değil merkezî-fonksiyonel ve sentetik bir tasnif göstermeye başlarlar. Zira artık eyaletlerin gelir ve gider hesapları maliye teşkilatının bürolarına dağıtılmış bulunuyordu. İşte bu bütçeler genellikle bürolardan gelen bilgilerin Baş Muhasebede değerlendirilmesiyle hazırlanırdı. Bunun yanında ruznamçe defterlerinden faydalanılarak hazırlanan bütçeler de vardı.

Giderler kısmında ise genellikle gider türlerine göre bir sınıflandırma vardır. Bazen maliye bürolarına göre tasniflere rastlanır.

Bütçe gelir ve gider rakamları XVI. yüzyıldan itibaren sürekli bir artış göstermiştir. Bütçe rakamları XVI. yüzyılda 100-200 bin akçe iken, XVII. yüzyılın başlarında devletin sürekli olarak artan askerî harcamalarının baskısı altında, nominal olarak yarım milyar akçeye, XVIII. yüzyılın başlarında 1 milyara, ortalarına doğru ise 2 milyar akçeye yaklaşmıştır. 1523-1784 arasındaki 261 yılda bütçe gelirlerindeki nominal artış %1532, giderlerindeki nominal artış %1898 olmuştur. Para birimi olan akçedeki değer kayıplarını hesaba katarsak reel gelir ve gider artışları ise %352 ve %436 olmuştur.⁹⁹

2. Bütçe Gelirleri ve Gelir Kaynakları

Osmanlı merkez maliyesinin başlıca üç gelir kaynağı vardır: Mukataa, cizye ve avarız. Mukataalar, yaklaşık bir ifade ile, genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen kamu iktisadî ve malî kurumlarıdır. Toplam bütçe gelirleri içinde mukataa gelirlerinin oranları %24-37 arasında değişmiştir.

İkinci tür gelir kaynağını oluşturan cizye, zimmî statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınır. Bundan başka tâbi devletler, vergi vasfında, maktu cizye öderlerdi. Bu gelirlerin toplam bütçe içindeki payı %23-48 arasındadır.

Üçüncü gelir kaynağı olan avarız ise başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş fakat XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan hale gelen vergidir. Oranı %10-20 arasında değişmiştir. Bütün bu gelir kaynakları Tanzimat'tan sonra ya değiştirilmiş ya da ortadan kaldırılmıştır.

a. Mukataa Gelirleri

Bütçelerde yer alan gelir kaynakları çoğunlukla mukataa, cizye ve avâriz gelirleridir. Mukataalar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait bir gelir payının tahsili işi, inhisar (satış tekeli, monopol) haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli (monopson) oluşturma gibi özellikler taşıyabilirler.

Mukataaları günümüz yaklaşımıyla (genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen) Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak görmek mümkündür. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnek olarak verilebilir. Mukataa gelirleri çoğunlukla devlete ait olmakla birlikte vakıflara tahsis edilen, ulufe karşılığı veya ocaklık olarak verilebilen ya da has olarak tahsis edilebilen mukataalar da vardı. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınaî işletmeyi mukataa haline getirebilir ve bunlardan payına düşeni çoğunlukla

özel teşebbüs eliyle toplatabilirdi.

Mukataa gelirlerinin, ağnam gelirleri hariç, bütçe içersindeki oranları %24 ile %37 arasında değişmiştir. Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizam, emanet ve XVII. yüzyılın sonlarından itibaren malikânedir.

İltizam, mukataaların bir bedel karşılığında genellikle özel teşebbüs tarafından işletilmesidir. Mukataalar, iltizama, çoğunlukla üçer yıllık süreler için, açık arttırma ile verilirlerdi. Ancak bu üç yıllık süre dolmadan, mukataa gelirlerinde olağan dışı bir artış olması, bir rant oluşması durumunda, mukataa daha yüksek bir bedel teklif eden, öncelik hakkı ilk sahibinin olmak üzere, bir başkasına verilebilirdi.

İltizam, büyük ölçüde kamu işletmelerinin ve vergilemenin özelleştirilmesi demektir. Bu şekilde mukataaları işletenlerinin yarıdan fazlasının Müslüman müteşebbisler olduğunu biliyoruz.

Mukataaların işletilmesinde ikinci temel yöntem emanettir. Emanet, mukataaların emin denen memurlar tarafından işletilmesidir. Gelir düşüklüğü gibi sebeplerle mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar emanetin konusunu teşkil ediyordu.

Üçüncü temel yöntem malikânedir. Malikâne ömür boyu verilen iltizâmlara verilen isimdir. XVII. yüzyılın sonlarından (1695) itibaren, özellikle maliyenin artan nakit ihtiyacının baskısı altında iltizâmla işletilen mukataalar malikâne haline getirilmeye başlanmıştır. Bu sistemde mukataa gelirleri birer peşin (muaccele) ve her yıl ödenecek taksitler (müeccele) karşılığında özel kesime satılmaktaydı.

Malikâne sistemi zamanla yaygınlaştı ve devletin vergi aldığı bütün faaliyetlere olduğu gibi eyaletlere kadar genişledi. Malikâne sahiplerinin işletmelere kendi mülkleriymişçesine uzun vadeli yatırım yapacakları ve dolayısıyla iltizâmın mahzurlarının ortadan kalkacağı düşünülmüştü. Yine tımar kesimindeki güvenliğin iltizâmda da geçerli kılınacağı umulmuştu. Ancak bunların gerçekleşmediği zamanla görülmüştür.¹⁰⁰

Anadolu, Suriye ve Irak'taki mukataalar Rumeli'deki mukataalardan çok fazladır. Yine büyük meblağlarla iltizama verilen mukataaların çoğu Baş Muhasebede toplanmıştır.

b. Cizye Gelirleri

İslam devletlerinde zimmi statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan cizye, Osmanlı Devleti'nin de en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil

etmiştir. Rahipler, ergin olmayanlar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaftılar. Bundan başka Rumeli'deki Eflak, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Cumhuriyeti bedel-i cizye denen maktu cizye öderlerdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerin maktu cizyeleri de irsâliyeleri içinde yer alırdı. Bu gelirlerin toplam bütçe içindeki payı %23- 48 arasındadır.

Belli bir yerde ikamet etmeyen ve belli bir işi olmayan gayr-i müslimlere yava ve bunlardan alınan cizyeye de yava cizyesi denirdi. Yabancı tüccarlar yava sayılmaz, dolayısıyla onlardan cizye alınmazdı.

Cizye gelirlerinde Rumeli bölgesinin önemi belirgindir. Bu durum nüfusun dinî dağılımından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Rumeli’de cizye mükellefi olan gayr-i müslim nüfus çoğunlukta idi.¹⁰¹

c. Avarız Gelirleri

Üçüncü önemli gelir kaynağı ‘tekâlif-i örfiye’, ‘avâriz-ı divaniye’ veya kısaca ‘avâriz’ denen olağandışı vergilerdir. Bunlar başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmişti.

Avâriz yükümlülükleri nüzül, sürsat ve iştirâ olarak aynî ve avâriz gibi nakdî vergilerdir. Fakat aynî yükümlülükler de, nüzül, sürsat ve iştirâ bedeli olarak zamanla nakdîye dönüşmüştür. Bu gelirleri Mevkufat Kalemî denetlemekteydi.

Avâriz vergileri avâriz hanesi denen birimler üzerine tarh edilip, yükümlüleri toplu bir şekilde sorumlu tutardı. Bir avâriz hanesi 3-10 gerçek hane arasında değişmektedir. Avâriz hanesini oluşturan nüfus, ödeme yerinde bir mülkü kullanan faal nüfustur. Askerî, dinî, malî hizmetlerde bulunan bazı zümreler ve çalışamayacak durumda olanlar avâriz yükümlülüğünden muaf idiler. Ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlayan derbent teşkilatına giren köyler; köprülerin ve su yollarının korunma ve onarım hizmetini görenler; posta teşkilatına, menzillere, tuzlalara ve maden ocaklarına işçi ve çeşitli girdi sağlamakla yükümlü olanlar da toplu olarak avârizden muaf idiler.¹⁰² Avâriz gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranı %10-20 arasındadır. Tanzimat döneminde avâriz ortadan kaldırılmıştır.

3. Bütçe Giderleri

Osmanlı muhasebe sistemi çift yanlı usûle değil çıkarma usûlüne dayanır. Buna göre önce gelirler tespit edilir. Sonra bu gelirlerden giderler çıkartılarak olumlu veya olumsuz “fazla”ya ulaşılır. Burada denklikten çok gelir fazlası elde etme ve umulmadık harcamaları bununla finanse edebilme anlayışıyla gereksiz harcamalardan mümkün olduğu kadar kaçınma anlayışı vardır.

Osmanlı gider siyasetinin bir başka esası da tahsis ilkesidir. Tıpkı belirli malların belirli bölgelere (öncelikle üretildikleri bölgelere) ve belirli hammaddelerin belirli esnafa tahsis edilmesi şeklinde görülen umumî iktisadî yaklaşıma uygun olarak belli gelirler de belli harcamaların finansmanına tahsis edilir. Bu ilke devletin harcama politikasının esası olduğu için mahsuplar bütçelerde büyük yer tutmaktadır. Yaklaşık bir oranlamayla XVII. yüzyıla ait bir bütçenin nakit gelir, nakit gider ve mahsup rakamlarının her biri toplam bütçe rakamının üçte biri civarındadır. Oysa çağdaş iktisadî-malî uygulamada genellik ilkesi vardır.

Devletin nakdî harcamalarının bir kısmı mahsup işlemiyle yapılırken bir kısmı da hazineden yapılan nakit çıkışlarıyla yapılır. Mahsuplar hazineye girmeden belli bir harcama alanına ayrılan gelirlerdir. Tahsis ilkesi devletin harcama politikasının esası olduğu için mahsuplar bütçelerde önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰³ Yine giderlerin senesi gelirlerinden karşılanması amaçlanmaktadır. Beklenmedik giderler için gelecek yılların gelirlerinden kaynak ayrılmasından ziyade, yeni bir kaynak oluşturularak ödeme imkânları araştırılırdı.¹⁰⁴

Bütçeler devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamaları kaydeder.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Bunların en önemlisi asker maaş ve tazminatlarıdır. Merkezî ordu ve devlet görevlilerine üç ayda bir yapılan bu maaş harcamalarına mevacic veya ulufe de denir. Bunlara ek olarak yeni padişahların tahta çıkışlarında askere bir yıllık mevacic tutarında cülus bahşişleri dağıtılırdı. Bunlardaki gecikmeler çok kere buhran sebebiydi. Kapıkulları denen merkezdeki veya sınır boylarında görevlendirilen askerlerin ödenekleri gibi, tamir ve mühimmat harcamaları, tazminatlar da bu bölüme dahildir.

Mevacic harcamalarının umumî bütçe giderleri içindeki payı %70'lere kadar çıkmaktadır. Özellikle savaşlar hem asker sayısındaki hem de bu orandaki artışın en önemli sebebidir. Bu ödeneklerin tahsis ilkesine uygun olarak belli gelirlerle finanse edilmesi esastı. Mukataa, özellikle malikane peşinleri ile cizye peşinleri bu harcamalara tahsis edilmişti.¹⁰⁵

Bütçelerin ikinci gider kalemi teslimattır. Bunlar sarayın ve ordunun çeşitli mühimmat harcamalarıdır. Bunların toplam harcamalar içindeki payları XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar %30'lardan %15'lere düşen bir seyir izlemiştir.

Üçüncü gider kalemi olan Has ve Salyane harcamaları aynı yüzyıllarda %5-15 arasında bir orana sahip olmuştur. Haslardan maksat vezir, beylerbeyi, hanım sultan gibilere haslarına karşılık ayrılan ödeneklerdir. Salyane ise deniz kumandanlarına, Kırım hanlarına ve kalgaylara (prenslere), Çerkes beylerine vs. tahsis edilen yıllık gelirlerdir. Hazineden yapılan ve %5-15'lik bir paya sahip olan küçük cari harcamalara da ihracat denir.¹⁰⁶

Görüldüğü gibi, modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almıyor. Sadece bazı bakım ve onarım masrafları görülüyor. Çünkü bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs. yatırımları hazineden para çıkışı ile değil vakıflar, ocaklıklar ve bazı vergi muafiyetleri ile yürütülüyordu.

Osmanlı bütçeleri, XVII. yüzyılda yapılan bir tahmine göre, GSMH olarak yorumlanabilecek toplam ülke gelirlerinin %24'ünü denetlemektedir (Günümüz Türkiye'sinde de aynı orana yakın bir oran söz konusudur).

Gelirlerin giderlere yetmemesi iç ve dış borçlanmayı gündeme getirebilir. Bu yüzden Osmanlı ekonomisi XVII. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana Buhranı yıllarında iç, 1856 Kırım Savaşı yıllarında da dış borçlanmaya başlamıştır. Bu olgular bir İslam ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı ekonomisinin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığını göstermektedir.

B. Tımar Sistemi

Tımar kesimi içerisinde devletin ziraatten elde edeceği gelirin büyük bir kısmı belli gider alanlarına tahsis edilmektedir. Buna göre devlet, ziraatten alacağı vergiyi, kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kısmı asker olan tımar sahiplerine bırakıyordu.¹⁰⁷

Tımar, Selçuklu ikta sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, "geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına"¹⁰⁸ verilmiş isimdir. XVI. yüzyılda bunun malî sistem içerisindeki payı %37 idi.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Bu oran zaman içerisinde, ekonominin nakdileşmesine paralel olarak azalmıştır. Bununla beraber Osmanlılar doğu ve güneydoğuda tımar sistemini kuracak zaman ve enerjiyi bulamamış olmalıdırlar.

Osmanlı ekonomisi temelde ziraî bir ekonomidir. Tımar sistemi ise, ziraî ekonominin dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Bu sistem, teknolojik bir gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki yüksek ziraî üretim için gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle güvenlik ve ürüne sahip olma faktörleri yüksek üretim için gerekli şartları hazırlamıştır.

Ziraî topraklarda devlet (mîrî) mülkiyeti esas kabul edilerek tespit edilen optimum toprak büyüklüklerinin bozulmamasına itina gösterilmiştir. O kadar ki özel mülkiyet altındaki bahçelerde sabanla ziraat yapılacak olursa, bu toprakların otomatikman mîrî hale geleceği kanunlaştırılmıştır.¹⁰⁹

Tımar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reyanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili sahib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadınlara aitti. Böylece özellikle çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya (köylü) üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesinde idi.

Tımarlar genellikle, sipahi denen eyalet askerlerine tahsis edilirdi. Sipahi tımarının bu hizmeti yapanlara verilen çekirdek kısmına 'kılıç' denirdi. Bu toprak parçası zamanla, sipahinin gösterdiği yararlılıklara paralel olarak, 'terakki' olarak büyüyebilirdi. Bu, sipahinin maaşına yapılan zam demektir.

Osmanlı tımar sistemi oluşurken, Anadolu Selçuklularından intikal eden ikta toprakları da bir çok sipahi ile birlikte bu sisteme dahil oluyordu. Aynı zamanda merkezî denetim yeniden sağlanıyor ve büyük toprak mülkiyetlerini engelleyen uygulamalar yapılıyordu. Bu konuda padişah değişimlerinde tımar beratlarının yenilenme zorunluluğunu ve sayımlardaki sıkı teftişleri hatırlatabiliriz. Yine merkez için tehlike teşkil eden bir kısım beyler ellerinden mülk köyleri alınarak Rumeli'ye sürülmüşlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında ikta sisteminde bozulma görülmüş ve tımar topraklarından bir kısmı özel mülk ve vakıf haline dönüşmüştü. Özellikle II. Mehmet (1451-1481), Anadolu ve Trakya'da bir çok mülk ve vakıf toprağını tekrar asli durumlarına çevirmişti. II. Bayezid (1481-1512)'in bu uygulamada bazı düzeltmeler yaptığı bilinmektedir.¹¹⁰

Tımar sisteminin en büyük kısmı olan sipahi veya eşkinci tımarlarında hizmet ile tımar arasında bir orantı vardır. Hizmetler büyüdükçe dirlikler de büyürdü. Yine bu dirlik sahipleri topraklarıyla orantılı miktarda asker (cebelü) ve 'kapı halkı' beslemek zorundaydılar. Hatta bütün ülkeyi bir dirlik olarak düşünürsek padişah da bir numaralı sipahi sıfatıyla kapı halkı (kapıkulu) beslerdi.

Tımar topraklarının devlet mülkü olmasından dolayı, mirasa tabi olması, satılması, vakfedilmesi ve bağışlanması söz konusu değildi. Bu hem sipahi hem de köylü için geçerlidir. Ancak toprak sipahinin ve köylünün elinden keyfi olarak alınamazdı. Eğer sipahi sefere katılmazsa, devlet o senenin gelirini ondan alırdı.

Sistem içerisinde sipahilerin merkezî otoritenin aleyhine olarak toprak ve mevki kazanmamaları ve ayrı bir toprak aristokrasisi oluşturmamaları için bütün tedbirler

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

alınmıştır. Sipahinin geçimini sağlayacak genişlikte olan tımar toprağı ancak terfi ile büyüyebilir. Fakat alabildiğine genişlemesi mümkün değildir. Üstelik bu terfilerle elde edilen 'terakki'lerin babadan oğula geçmesi imkansızdır. Tımar sahibinin oğlu, babası öldükten sonra, bu tımarın işletilmesinde sadece öncelikli hakka sahiptir. Tımar erlerinin bizzat kendilerinin işlettikleri toprak, çoğunlukla bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte bir 'çift' yeridir. Bu 'hassa çiftlik' vazifeye bağlı bir toprak halinde dirlikte bulunur ve sipahilerle ailelerinin toprakla meşguliyetlerini sağlar. Bu çiftlik büyütülemez, vakıf ve hibe edilemezdi. Köylülerin buralarda angarya ile çalıştırılmaları yasaktı.

Padişah değişikliklerinde berat yenilenmesi zorunluğunun bir sebebi de sipahilerin merkeze bağlı devlet memuru olduklarını hatırlatmadır. Yine sipahilere zam vasfındaki toprak ilaveleri başka bölgelerden yapılmış, toprakların büyümesine izin verilmemiştir. Çok kere de terfiler ile aldıkları terakki dolayısıyla aynı yerde kalamıyorlar, daha yüksek geliri olan yerlere tayin ediliyorlardı. Sayımlarda da sıkı teftişler söz konusu idi. Nihayet bir kısım beyler ellerinden mülk köyler alınarak Anadolu'dan Rumeli'ye sürülmüşlerdi. Böylece sipahilerin mahallî bir soylular zümresi oluşturmaları engelleniyordu.

Klasik tımar sisteminde her köylü ailesinin işlettiğı toprak parçası bir veya yarım çiftlik olarak köylünün ödemekle yükümlü olduğu çift resminin matrahını teşkil ediyordu. Çiftliğin alanı verimine göre 70-150 dönüm (1 dönüm 40 adım kare veya yaklaşık 1 dekadır) arasında değişiyordu.¹¹¹

Toprağını bırakıp başka bir iş tutan köylünün sipahiye çift bozan resmi adı altında bir senelik mahsulün karşılığını ödemesi gerekmektedir. Yine bu tür köylülerin aradan on yıl geçmemişse topraklarının başına getirilmeleri veya buldukları yerlerde avârız hanesine kaydedilmeleri gerekiyordu. Yine toprağını üç yıl üst üste boş bırakan köylünün elinden bu toprak mahkeme kararıyla alınır ve bir başkasına verilir. Yine köylü toprağını bir başkasına devretmek isterse sipahi devletin temsilcisi olarak yeni durumu onaylar ve toprağın yeni sahibine tapusunu verir.

Her tımar biriminin yani dirliğin sipahiye ödenecek aynî verginin muhafaza edileceğı bir anbarı bulunmalıydı. Bu da bir defa inşa edilir ve sipahinin değişmesiyle, tamir hariç, yeniden yapılamazdı. Yine köylünün sipahiye ödenen aynî vergiyi en yakın pazara götürüp satma mükellefiyeti vardı. Mahsul burada, bir gün içinde satılmazsa ikinci gün bir başka pazara götürmeye zorlanamazdı.

Kanunnameler, sipahi ile köylülerin hak ve vazifelerini tespit etmiş ve aralarındaki ilişkiler sık sık yapılan teftişlerle denetim altında tutulmuştur. Köylünün sipahiden gelebilecek bir haksız muamele karşısında direnme hatta kuvvetle karşı koyma hakkı meşru addedilmiştir. Yine sipahiyle anlaşmazlık halinde köylünün mahkemeyi reddetme hakkı vardı. Reayanın toprağında güvenlik içerisinde çalışması esastı.¹¹²

Tımar sistemi, fetihler vasıtasıyla, Bizans ve Balkanlar feodalitesini ortadan kaldırmıştır. Böylece Hıristiyan serfler toptan azat edilerek Osmanlı Devleti'nin hür zimmi köylüleri statüsüne yükselmişlerdir. Osmanlıların Balkanlar'da süratle yayılmalarının en önemli sebebi budur.

XVI. yüzyıl başlarına doğru ziraî toprakların önemli bir kısmı tımar sistemine dahildi. Bu oran Kanuni Süleyman (1520-1566) döneminde %87 idi. Bütün parçalanmış topraklar gibi küçük ve verimsiz vakıf toprakları da tasfiye edilmektedir. Nüfus/toprak oranının büyümesi,

köyden şehire göçün ilk sebeplerinden biri olmalıdır. ¹¹³

Devlet, tımar sistemi sayesinde, her an elinin altında büyük bir kuvvet bulundurabilmiştir. Tımar sahipleri üst bir sosyal sınıf oluşturmamakla birlikte, ziraâ denetimi ve köylülerden oluşan askerlerin eğitimini sağlayacak iktidar ve nüfuza sahip idiler. Sipahiler üretimin, dolayısıyla gelirden kendilerine düşen payın yükselmesi için gereğinde köylüye tohumluk veya yemeklik zahire ya da nakit yardımında bulunarak ekilmemiş toprak kalmamasına dikkat ederlerdi. Yine tımarlıların iyi cins hayvan yetiştirmeyi bir görev olarak kabul ettikleri biliniyor. Sipahi çocukları da çevre şartlarından dolayı askerliğe yatkın idiler. ¹¹⁴

Mîrî yani devlet mülkiyetine dayalı bir sistem olarak tımar kesiminden alınan vergilerin bir çeşit kira olarak kabul edilebileceğini daha önce belirtmiştik. Bununla birlikte harac ve öşür denen toprak vergileri Osmanlı uygulamasında bu kira türüne isim olmuşlardır. Toprağını işleyen ve üretiminin sahibi olan köylü toprak kirasını veya vergisini öşür (onda bir) adı altında sipahiye ödemekteydi. Bazı küçük tazminat ve vergilerle birlikte toplam mükellefiyet %15'ten fazla olmamaktaydı. Reayanın dirlik sahibine olan bu yükümlülükleri yanında dirlik sahiplerinin de merkeze karşı bazı yükümlülükleri vardı.

Bir de dirlik sahiplerinin merkeze olan malî mükellefiyetleri vardı. Sipahiler sefere gelmedikleri zaman devlete tazminat öderlerdi. Bundan başka sefere getirmeleri gereken her bir cebelü için -eğer getirmezlerse- de cebelü bedeliyesi ismiyle devlete tazminat öderlerdi. Buna çocuk (sıbyan) ve emekli (mütekaid) lerin tımarları da dahildi. Bundan başka dirliklerinde bulunmayan sipahi ve zaimlerden alınan bedel-i tımar, XVII. yüzyıl sonlarında kapsamlı olarak uygulamaya konan olağanüstü bir vergiydi. ¹¹⁵

Amerika'nın keşfiyle dünya ekonomisi içerisinde para arzı büyük bir artış göstermişti. Piyasaya sürülen gümüşler, satın alma gücünü destekleyerek, talebi yükseltiyor ve böylece fiyatlarda bir kıpırdanmaya yol açıyordu. Nakit sağlamada önemli darboğazlarla karşılaşan ve fiyat yapılarındaki farklılıktan dolayı piyasasındaki altın ve gümüşü Mısır'a ve Doğu'ya kaptıran Osmanlı ülkesinde daha şiddetli bir para darlığı ortaya çıkmıştı. Bu darlık, XVII. yüzyılın başlarından itibaren malî baskıların şiddetlenmesiyle ekonomideki nakdîleşmeye doğru olan eğilimi güçlendirmiştir.

1527-8 bütçesine göre tımar kesiminin devlet maliyesi içindeki payı %37 idi. Bu oran zamanla azalmıştır. Ancak XVII. yüzyıl sonlarında devletin nakdî gelirleri 600 milyondan fazlaydı. Dolayısıyla, Marsigli'nin verdiği rakamlara göre 450 milyon olan tımar gelirleri toplam gelirlerin %40'ını aşıyordu. Tımar toprakları mukataa sistemine alınmaya başlanmış ve bunun sonucunda bir kısmı vakıf haline gelmiştir. Yine XVII. yüzyılda, belki abartılı bir tahminle, 200.000 kişiye ulaşan sipahi ordusu da gerileyerek önemini kaybetmiştir.

Silahların ve savaş tekniğinin gelişmesi devletin merkezî orduya olan ihtiyacını arttırıyordu. Bu ise nakdi gelirler nisbî olarak azalma yolundayken nakdi giderlerin artması demektir ve devletin zaten mevcut olan para ihtiyacının yükselmesi demektir. Nitekim tımar sistemi içerisinde yer alabilecek olan ve iltizam yahut emanet usûlüyle işletilen padişah haslarındaki gelirlerini nakdi olarak hazineye bağladı.

Tımar sisteminin gerilemesiyle iç güvensizliğin artması etkileşim halindeydi. Hem sipahilerin hem de köylülerin topraklarını bırakıp özellikle şehirlere göç etmeye başladıkları görülmüyordu. Çeşitli sebeplerle boş bırakılan tımar toprakları zamanla özel mülkleşiyor,

devlet başlangıçta bu gelişime karşı çıkmakla birlikte fiilî durumları onaylamak zorunda kalıyordu.

Tanzimat tımar sisteminin hukukî varlığını ortadan kaldırmıştı. Özellikle artan yabancı baskısı ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmişti. 1858 Arazi Kanunnamesi'yle ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mîrî toprakların el değiştirmesi hızlanarak yaklaşık %70'i özel mülkiyete geçmiş ve 1926 İsviçre Medeni Kanunu'na giden süreç başlamıştır.

C. Vakıf Sistemi

Vakıf sistemi ülkedeki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt ögesidir ve sosyal güvenliğin temel kurumudur.

İslam'ın sosyal ve iktisadî sistemi vakıfların gösterdiği gelişmenin temel sebebidir. Lüks ve israf yasakları ve infak zihniyeti harcanabilir gelirleri, vakıflar yoluyla, toplum refahının artmasına yöneltmiştir.

Vakfın esası bir malî insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmaktır. Mallar ise taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf, akar da denen, taşınmaz malların vakfidir. Han, hamam, çarşı, ziraî topraklar gibi bu tür taşınmazların gelirleriyle hayır kurumları finanse edilirdi.¹¹⁶ Görüldüğü gibi vakıflarda, finanse eden gelir kaynakları (asl-ı vakf denen, bina, arazi, nakit para vs.) ile finanse edilen kurumlar (müessesat-ı hayriye denen eğitim, din, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım kurumları) söz konusudur.¹¹⁷

Toprak vakıflarından elde edilen gelirlerin oranı, XVI. yüzyılda %12 idi. Tımar kesiminin gerileme süreci içinde bu oranın XVII. yüzyılda %20'ye, XVIII. yüzyılda %25'e çıktığı tahmin edilebilir.

Taşınmaz mal vakıflarının en önemli kısmını oluşturan toprak vakıfları iki kısımda ele alınabilir. Birincisi, özel mülkiyet altındayken vakfedilen topraklardır. Bunlar özellikle tımar sisteminin bozulmasından sonra çoğalmıştır. İkincisi, devletin mülkiyetini (rakabesini) elinde tutarak vakfettiği topraklardır. Bu ikincilere irsadî vakıf denir ve bunların gelirlerinden hazineden alacaklı olanlar faydalanırlar.

XVI. yüzyıl başlarında, Osmanlı ekonomisinde toprakların %20'si vakıf sistemi içerisindeydi. Bu dönemde (1527-8 bütçesine göre) vakıfların toplam kamu gelirleri içindeki %12'lik payı sadece bazı emlakla birlikte bu toprak gelirlerinin oranıdır.¹¹⁸ Binalardan, para vakıflarından ve diğer vakıflardan elde edilen gelirler buna dahil değildir. Bu oranlar, toprakların bir kısmı özel mülk haline geldiğinden, zaman içerisinde yükselmiş olmalıdır.¹¹⁹

Taşınmaz mal vakıflarının ikinci türünü gelir getiren çeşitli yapılar oluşturur ki, bunların başında çarşılar ve ticaret merkezleri gelir.¹²⁰

Taşınır servetin, yani özellikle nakit paraların vakfı tartışmalıdır. Genellikle kabul edilen görüşe göre bu tür servetin vakfı (riba tehlikesinden dolayı) caiz değildir. Ancak taşınmaz servetin uzantısı olan nakit paraların vakfı, caiz görülmüştür. Nihayet böyle bir durum olsun olmasın, özellikle İmam Züfer'in ictihadıyla, para vakıfları örf haline geldiğinden caiz görülmüştür.¹²¹ Osmanlılar bu görüşü uygulamışlardır ve para vakıflarını önemli kredi ve

finansman kurumları olarak yaşatmışlardır.

Para vakıflarının ilk bilineni II. Mehmet (1451-1481) tarafından kurulmuştur. Fatih, geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin sübvansiyonunda kullanılmak üzere 24.000 altın vakfetmiştir.¹²² İstanbul'da Fatih'ten beri, 1456-1551 arasında kurulmuş 1161 para vakfı vardı.¹²³ Yine İstanbul'un et ihtiyacı için I. Süleyman (1520-1566) kendinden önce bu iş için tesis edilen vakıfları bir araya getirerek 698 bin akçelik bir vakıf yapmıştı. Bunun gelirleri İstanbul kasaplarına sermaye olarak veriliyordu.¹²⁴ Para vakıfları o kadar gelişmiş idi ki bunları vakıf-bankalar olarak adlandırmak mümkündür.

Vakıflar bazı mütekaid ve duacıların vazife denen maaşlarını ödemekle yükümlüydüler. Vakıf reayası da bazı avâız vergilerine tâbidir. Bu gibi işlemler, merkezî hazinenin yükünü biraz hafifletiyordu.

Tanzimat, tımar gibi, vakıf sistemini de bertaraf etmeye çalışmıştır.

III. Üretim Yapısı

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir. Fiyat istikrarını sağlamanın en önemli unsuru da budur.

Osmanlı ekonomisi kendine yeterli ve hatta dış piyasaya yönelik olan bir sanayi ve tarım sistemine sahipti. Fakat teknolojik gelişme olmaması, özellikle dış talebin yoğunluğu karşısında iç piyasayı mal darlığına itebiliyordu. Devlet savaş baskısının hafiflemesiyle üretimi artırma teşebbüslerine girişebiliyordu. Bunlar arasında dokuma ve gemi inşa sanayileri¹²⁵ özellikle önemlidir. Tarım kesiminde de toprakların boş bırakılmaması ve iktisadî bitkiler yetiştirilmesi için, vergi indirimi gibi, tedbirler alınmıştı.

Üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altında tutulmuştur. Fiyat denetimi ile birlikte narh sisteminin bir yönünü teşkil eden bu uygulama üretici ve tüketiciyi korumaya yönelikti.

Sistem küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Bu yolla ekonomi kendine yeterli hatta dış piyasaya yönelik bir sanayi ve tarım sistemine sahipti. Yine siyasî nüfûza yol açan büyük toprak mülkiyetleri oluşmamış ve çiftçiler işleyecekleri topraklarda hak sahibi (tasarruf hakkı) olmuşlardır. Bu tımar sistemi içinde toprak ve tarım siyasetinin esasıdır.

Üretim, devletin değil kişilerin yani özel teşebbüsün faaliyet alanı olarak görülmüştür. Devlete düşen ise denetim, adalet ve güvenliğin sağlanmasıdır. Klasik dönemde Osmanlı Devleti küçük fakat güçlü, otoriter ve her şeyin farkında olan bir devlettir. Devletin ekonomiye büyük ölçüde üretici olarak girmesi ve her alana el atıp hantallaşması, özellikle Tanzimat'tan sonradır.

A. Zirai Üretim

Küçük üreticiliğin birinci yönü, önce ikta sonra tımar sistemine dayanan küçük tarımsal üreticiliktir. Buna göre Osmanlı sisteminde küçük ve müstakil işletme tipi esastır. Her biri bir bütün olan bu işletmelerin alım satımları, mirasçılara taksimi, parçalanması ve kiraya verilmesi, optimum büyüklüğün değişmemesi için hukuk dışı bırakılmıştı. Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. yüzyıldan

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

İtibaren büyük çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi küçük ziraî işletmecilikti.

Klasik tımar içerisinde Osmanlı toprakları ülke ihtiyacını karşılayacak bir tarım kapasitesine sahipti. Genellikle hububat üretimi önemliydi. Mısır, Teselya, Makedonya, Bulgaristan, Trakya ve Romanya (Eflak ve Boğdan) başlıca buğday üretim merkezleridir. Yine pirinç ve pamuk ziraati de önemlidir. Bunlar dışında Selçuklulardan beri şehirlerin etrafında yürütülen bağcılık, bahçecilik ve sebzeçilik söz konusuydu.

Dut, pirinç, kendir, kenevir, pamuk, susam, zeytin gibi lif ve yağ bitkilerinin üretimleri de, öşürlerin azaltılması gibi, vergi indirimi ile teşvik edilmiştir.¹²⁶

Anadolu toprakları sulama imkanları olduğunda verimli topraklardır. Bu yüzden suni sulama geliştirilmiş, sudan faydalanma durumu ince kurallara bağlanmıştır. Sulamayı kendi imkanlarıyla sağlayan çiftçiler veya bahçeciler yarı öşür (%5) vergi ödüyorlardı. Bu tür topraklara suğla adı veriliyordu.

Devlet toprakların boş kalmamasını sağlamak istemiştir. Bunun için toprağın üç yıl üst üste boş bırakılması halinde kullanım hakkının ortadan kalkması gibi üretimin sürekliliğini sağlayacak kuralları yürürlükte tutmuştur. Yine Devlet ziraî ürün arzını yüksek tutmak ve fiyat istikrarını sürdürmek için zaman zaman ihraç yasakları koymuş ve içerde de stok politikası izlemiştir.

Ziraî ürünlerin arz ve talep esnekliklerinin düşük oluşu, üretimin azalması halinde fiyatların çok yükselmesine, aksi durumda ise çok düşmesine yol açıyordu. Bunun dengelenmesi için devletin XVIII. yüzyıldan itibaren gevşemekle birlikte temel ihtiyaç maddesi olan tarım ürünlerinin ihracatına yasaklar koyduğunu biliyoruz. Ancak Devlet buğday ve zeytinyağı gibi maddelere ihraç yasakları koymasına rağmen, Batı Akdeniz buğday açığını kaçak yoldan Osmanlı ülkesinden kapatıyordu.

Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII ve XVIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi küçük ziraî işletmecilikti. 1840'larda yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların %80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir.¹²⁷ Bu sonuç özellikle Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise çiftlik denen büyük tarım işletmeleri daha yaygındır. Yine Osmanlı tarımında geçimlik bir üretim tarzı hakimdi. Bunda ulaştırma imkânsızlıkları da rol oynar.

XVII. yüzyılda Balkanlar'daki çiftlikler üretimlerini ülke içindeki pazarlara gönderirken XVIII. yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başlamıştır. Pazarlamada ulaşım imkanları büyük ölçüde belirleyicidir. Nitekim Rumeli'deki büyük çiftlikler büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer ırmakların çevresinde yoğunlaşmıştır.¹²⁸

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı üretim kapasitesinde önemli azalmalar ortaya çıkmıştı. Sınaî kapitalizme geçmek için gerekli olan ürün fazlası oluşmadığı gibi, oluşsa dahi çeşitli yollarla Avrupa'ya kaçabiliyordu. Üretim kapasitesindeki düşüşün başlıca sebebi, zaman zaman görülen kuraklıkların yanında emek girdisinin belirli bir şekilde üretimden kopmasıdır. Zira kır kesiminde asayiş zaman zaman kaybolmakta ve üretici kesim zaman zaman çıkarılan nefir-i âmm (seferberlik) fermanlarıyla orduya

yazılmaktadır. Böylece emek ziraatten çekilmektedir. Ziraî üretim azalışı 1683-1699 felâket senelerinde çok trajik seyretmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren tarım teknolojisinde ilerlemenin olmaması da buna ilave edilerek yeterli bir üretim hacmine ulaşılmadığını söylemeliyiz. Oysa bu dönemde Batı Avrupa'daki teknolojik ilerlemelerle tarım üretimi bir hayli artmıştı.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı tarım kesiminde toprak faktörü nisbî olarak bol iken emek kıt bir faktör olarak görülmektedir. Nüfusun durağanlığından kaynaklanan bu durum yüksek ücretlere yol açıyor bu da üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Kafkasya ve Balkan göçleri emek, özellikle kalifiye emek açığının kapatılması ve üretimin artırılması yönlerinde çok olumlu olmuştur.

B. Hayvancılık

Konar-göçerlerin esas geçim sahaları bütün Anadolu'yu kapsayan mera hayvancılığı idi. Bunların iktisadî faaliyet alanı olarak Diyarbakir, Erzurum, Urfa çevreleri önemlidir. Bunlar Orta ve Batı Anadolu'ya doğru yayıldıkça mera hayvancılığı da büyük ve önemli bir sektör halini almıştır.

Sipahiler de öncelikle kendi ihtiyaçları için iyi cins koyun yetiştiriyorlardı. Bunun gibi çiftlik hayvancılığının da önemi belirtilmelidir. Bu iş ziraî üretimden daha kârlı oluyordu. Üsküdar'dan Anadolu içlerine ve İstanbul sur dışından Trakya'ya doğru kurulan çiftliklerin en büyük kazanç kaynağı hububat üretiminden çok hayvancılıktı. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit ve özellikle Uludağ çevreleri binlerce sürünün beslendiği koyunculuk alanları halindeydi.

Rumeli ve Anadolu'da ve özellikle Edirne civarında deve vs. hayvanlar için hazinenin otlakları vardı ve ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştirilirdi. 1739'dan 1769 seferine kadar geçen barış süresi içinde ordu ihtiyaçları içinde esaslı bir yer işgal eden bu hayvan yetiştiriciliği ihmal edilmiş ve otlakların çoğu özel mülk haline gelmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askerî başarısızlıkların önemli sebeplerinden biri bu ihmalkârlıktır.¹²⁹

Ordunun et ihtiyacı, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin büyük et tüketim merkezleri oluşu, dericilik ve dokuma sanayilerinin çok gelişmesi hayvancılığı kârlı kılan amillerin başında geliyordu. Yine Suriye, Mısır ve Batı Akdeniz yönlerine yapılan canlı hayvan ve hayvan ürünleri satışı göçebe halkın ve çiftlik işletmecilerinin faaliyetlerini verimli kılıyordu. Koyun ve keçiden başka sığır, manda, at, katır, eşek gibi hayvanlar da yetiştiriliyordu.

İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirler hayvan ihtiyaçlarını büyük ölçüde Rumeli'den karşılıyordu.¹³⁰

Süt ve süt ürünleri halkın günlük tüketimlerinde önemli maddelerdir. Bunun için şehirlerde bile birçok aile sırf kendi ihtiyaçları için birkaç koyun, keçi, inek gibi sağmal hayvan beslemekteydi. Ulaştırma gerekleri de deve, at, katır, eşek gibi hayvanlara talep oluşturmuştu.

Hayvanlardan alınan bir kısım vergilerin bütçelerde çok kere dördüncü gelir kalemi olarak kaydedilmesi (ağnam gelirleri) bu kesimin önemini bir başka yönden belirtmektedir.

C. Sınaî Üretim

Küçük üreticiliğin ikinci yönü küçük sanayidir. Sanayi sisteminin temelini oluşturan küçük sanayi esnaf teşkilatının elindeydi. XVII. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 1100 esnaf birliğine bağlı 25.000 işyeri vardı. Bu işyerlerinde usta, kalfa ve çırak olarak toplam 80.000 kişi, ortalama 3-4 kişi, yine İstanbul'daki 29 devlet işletmesinde toplam 10.000'den fazla kişi, ortalama 300 kişi, çalışmaktaydı. Bu da "büyük sanayi işletmeleri"nin daha doğrusu yine temelinde küçük sanayi bulunan organize sanayinin doğrudan devlet tarafından kurulup işletildiğini gösterir.¹³¹

Sanayi sistemi deri işlemeciliği, ipekli ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılıkla, pamuklu dokumacılık gibi tarımla yakın ilişki halindeydi. Gemi inşa sanayii ise devletin bizzat organize edip elinde tuttuğu "büyük sanayi"ye örnek olarak verilebilir.¹³²

Sınaî üretimini piyasaya dönük olan ve olmayan olarak ikiye ayırmak mümkündür. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan nüfus giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş haline getiriliyordu. XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin çok düşük hacimli olduğu ortaya çıkmaktadır.¹³³

Üretim birimlerinin bağlandığı mukataa sistemi aracılığıyla kadılık makamının herşeyden haberi olmuştur. Aracıların ortaya çıkışı önlenmiş ve malların tüketiciye en elverişli fiyatlarla intikal etmesi hedef alınmıştır.

Avrupa'daki yüksek fiyatlar Osmanlı sanayi hammaddelerinin de Batı'ya kaçma eğilimi içinde olmasına yol açıyordu. Devlet ticaret serbestisini benimsemesine karşılık ülke için büyük önem taşıyan buğday gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu.¹³⁴

Eldeki dış ticaret verilerini inceleyerek, Anadolu'da küçük sınaî üretimin son zamanlarda bile kötü durumda olmadığını görebiliriz. XIX. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, mamul mallarda ülke kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılıyordu. Bu durumda zenaatlerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir yıkım ve çöküş içinde olmadıkları görülmektedir.¹³⁵ Pek çok dalda yerli sınaî üreticiler yeni şartlara uyum sağlayarak direnebilmişlerdir. Bunların başında ithal malı iplik kullanarak, düşük ücret ve kârlarla çalışarak, emek yoğun bir şekilde üretimi sürdürmek ve pazarı korumak gelmektedir.¹³⁶

Yerli sanayi ve ticareti olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri de iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın ürünü için söz konusu olmayan iç gümrükler, yerli ürünlerin fiyatlarını %12-50 arasında artırıyordu. Ancak teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve devlet desteğiyle sanayileşmeyi sağlamak düşüncesi ve uygulaması Osmanlı döneminden kalmıştır.¹³⁷

1. Tarım ve Hayvancılığa Dayanan Sanayiler

Deri sanayiinin Selçuklulardan beri gelişmiş olduğu bilinmektedir. Debbağların yani derici

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

esnafının yeri ve önemi devam etmektedir. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya gibi şehirler bu konuda önceliğe sahiptirler. Ham dericiler kendilerine tahsis edilen derileri sahtiyan ve köseleye çevirmekte, bunları renklendirdikten sonra diğer derici esnafına satmaktadırlar.¹³⁸

Bursa ipekli, Ankara yünlü dokuma sanayileri gibi ülkenin çeşitli yörelerindeki dokuma sanayileri ve özellikle savunma sanayii sipariş üzerine üretim yapabiliyordu. Fakat bu sistem Osmanlılarda kapitalist işletmeler ve sanayiye dönüşmemiştir.¹³⁹ Bunun en önemli sebeplerinden biri Osmanlı sanayi sistemi esnaf sistemi içinde kalmışken Batı sanayiinin bu sistemin (daha doğrusu korporasyon sisteminin) dışında ve ona rağmen gelişme imkanları araması ve bulmasıdır.

Dokuma sanayii üç kısımda ele alınabilir:¹⁴⁰

- Keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini hammadde olarak kullananlar,
- Yünlü kumaş üretenler,
- İpekli dokumacılar

Birinci tür üretim Anadolu'nun her tarafında yaygındır. Batı, Orta ve Güneydoğu Anadolu'nun ve Suriye'nin pamuklu dokumaları oldukça tanınmıştır. Ege, İstanbul ve Kastamonu çevresinde gelişmiş bir keten dokuma sanayii vardır. Üsküdar'dan Pendik'e kadar uzanan topraklarda geniş bir keten tarımı ve pazarlarda keten alışverişi yapılmaktadır.

Bursa (ve Bilecik) ipekli dokuma ve kadife merkezidir. İran'dan gelen ipek hammaddesi XVI. yüzyıl başlarında bile önemlidir. Yine Mora ipeği de bu sanayii beslemektedir. XVII. yüzyılda lal kadife gibi kumaşların mesela İtalyan kadifelerinden üstün olduğu bilinmektedir. Bursa alacası, peştamal, elvan renk, nefti, mavi bez, çeşitli renklerde kadifeler ve kemha denen havsız kadifeler, kutni denen pamuklu-ipekli kumaş Bursa'nın tanınmış kumaşları arasındaydı. İhtiyaç duyulan pamuk ipliği dışardan sağlanırdı. XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bursa'da yünlü dokuma sanayii de kurulmaya başlamıştı. Dokumacılık gibi boyacılık da gelişmiştir.¹⁴¹ Yine Bursa'da altın (sırma) ve gümüş telli (sim) kumaşlar dokunmaktaydı. Para basımı konusunda da önemli olan sırmakeşler ve simkeşler yalnız İstanbul, Bursa ve Selanik'te bulunuyorlardı. Bu şehirler dışında sırmakeşhâne ve simkeşhâne açılması yasaktı.¹⁴²

İstanbul'da dış pazarlar için de üretimde bulunan kaliteli basma imalathâneleri bulunuyordu. Fener, Tahtaminare'de iltizâmla işletilen bir çuha fabrikası vardı. Burada 1720'den sonra kalın ipekli kumaş da dokunmuştur. Zaten İstanbul'da XVIII. yüzyılda üstün kaliteli ipekli dokuma sanayiinin geliştiği bilinmektedir. Hatta Bursa'nın yerini İstanbul'un aldığı söylenebilir. Yine aynı yüzyılda Şam ipeklileri şöhretini sürdürüyordu. Bu yörenin diba (ipekli kumaş) ve kutni gibi kumaşları meşhurdu.

İstanbul ve Edirne'de belli kalite ve standartlara uygun olarak üretimde bulunan kürkçü esnafın faal olduğunu biliyoruz.¹⁴³

Ankara ve çevresinde dokunan yünlü dokumaya (sof) fazla miktarda iç ve dış talep vardı. Sofların elbiselik olmak üzere kırmızı, fıstıklı yeşil, cübbelik, şalvarlık, menevişli, nakışlı, şali türleri vardı.¹⁴⁴ XVIII. yüzyılda Ankara ve civarında tiftik sofü üretimi devam ediyor ve

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

dışarda da yüksek talebe konu teşkil ediyordu.¹⁴⁵ Selanik'te de çuha ve keçe üretilmekteydi. Yeniçerilerin giyimi için Selanik ve çevre köylerindeki tezgahlara her yıl belirli miktarda yapağı verilip yünlü kumaş dokutulmaktaydı.¹⁴⁶

Halıcılığın Orta Asya dönemlerinden beri önemli olduğunu, Selçuklular zamanında ihracata dönük halı üretimi yapıldığını biliyoruz. 1271-2 yıllarında Çin'e giden Marko Polo, Konya ve Karaman'da dünyanın en güzel ve en iyi cins halılarının yapıldığını söyler. Geometrik motiflerin hakim olduğu Selçuklu halıcılık geleneği XVII. yüzyılda dahi Bergama halıcılığı şeklinde devam etmişti. Bu dönemde Uşak, Gördes, Kula, Milas, Ladik halıcılığı meşhurdur. Buralarda dokunan halılara Avrupa'da yüksek talep olduğunu biliyoruz.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıl başlarında askerî, siyasî ve iktisadî bakımlardan bir genişleme göstermişti. Bütün sanayi dallarında üretim artmış ve yeni sanayi dalları ortaya çıkmıştı. Özellikle dokuma sanayiinde Batı Anadolu ve Rumeli'de yeni pamuklu üretim bölgeleri görülmeye başlamıştır. İstanbul, Tokat, Halep gibi eski pamuklu dokuma merkezlerinde üretim hacmi çok genişlemiştir. Sakız adası büyük bir ipekli dokuma merkezi olmuştur. Burasıyla İstanbul ve Edirne'nin ürettiği ipekli kumaşlar ithal mallarının sürüm şanslarını çok azaltmıştır. Devletin ve askerî zümrenin sınaî yatırımları artmıştır. İthal ikamesi zihniyetinin ilk örnekleri sayılabilecek yünlü ve ipekli kumaş ile kağıt üretimi faaliyetlerinde bulunulmuştur. Boya, basma, yelken bezi, tütün, çini ve şişe üretim alanlarında fizik sermayesi Devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir.¹⁴⁸

İhracata dönük büyük dokuma sanayii ipekli ve pamukluda İstanbul ve Bursa, tiftik ve yünlü kumaşta Ankara, sadece ipeklide Şam, Hama ve Sakız'da teşkilatlanmıştı. Yerli sanayii tekrar hakim kılmak için Rami Mehmed Paşa'nın 1703-4'te çuha ve ipekli sanayilerindeki atılımları¹⁴⁹ ve Damad İbrahim Paşa'nın teşebbüsleri örnek verilebilir. Yine III. Mustafa (1757-1774) kalitesiz, fakat ucuz Avrupa mallarıyla mücadele etmiş, ithalatın durdurularak benzer malların yurt içinde yapılması için çeşitli tedbirler alınmıştır. Koca Ragıp Paşa Hindistan'dan ithal edilen kumaşlarla rekabet için 1777'de İstanbul'da bir imalathâne açtırmıştır. Halil Hamid Paşa da yabancı mal yerine yerli malı kullanılması için mücadele etmiştir.¹⁵⁰

Bununla birlikte Devlet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ürünleriyle rekabet yönündeki teşebbüslerini sonuna kadar sürdürecektir ve sanayi dallarını himaye edecek ısrarı gösterememiştir. Buna rağmen Osmanlı ekonomisi bazı sanayi kollarında Batı ürünleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.¹⁵¹ Yine de bu teşebbüsler, ülkenin hammadde ihracı ve mamül madde ithalatını önleme amacını taşıyordu. Fakat Avrupa'nın kitlevî üretim sisteminin sonucu olarak düşük maliyetli her türlü dokuma ürünleri bütün ülkeyi etkisi altına almıştı. Dericilik ve dokuma sanayiindeki gelişme boyacılığın da gelişmesini sağlamıştı. Hatta Avrupa'nın lüks kumaşlarının bile, mesela, Bursa boyahânelerinde boyanması söz konusuydu.¹⁵² Yine III. Murad (1574-1595) zamanında İngiltere'ye dokuma ve boyama teknolojisi ihraç edildiği bilinmektedir.¹⁵³

XVI. yüzyıl sonlarındaki uzun savaşlar ve Celali isyanları tarım gibi sanayi kesimini de olumsuz yönde etkilemiştir. Mesela bir çok sermaye sahibinin ve kalifiye işgücünün İran savaşlarında ölmesi Bursa'da bazı atölyelerdeki tezgah sayısının çok azalmasına, bazı atölyelerin ise tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştı.¹⁵⁴

Batı'nın yüksek hammadde talebi bazen Osmanlı Devleti'nin güvenliğini tehlikeye düşürebiliyor, iç üretimdeki yetersizliği şiddetlendiriyor ve yerli sanayiye darboğaza itiyordu.

Mesela hükümet, 1563'te Ege dokumacılarına donanma için 150 bin yelken bezi ısmarladığı zaman esnaf ellerindeki pamuk ipliğini çoktan ihraç etmiş olduklarından böyle bir taahhüde giremeyeceklerini bildirmişlerdi.¹⁵⁵ Yine XVII. yüzyıla girerken, Ankara sofalarını iyi tanıyan Avrupa tüccarı bu çeşit kumaşları kendi ülkelerinde imal etmek gayesiyle Ankara piyasasından sof ipliği almaya başladılar. Tezgâhlarının hammaddesizlikten durma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gören şehir esnafı 1615'te İstanbul'a başvurarak tiftik ve sof ipliği ihracatını yasaklatmışlardı.¹⁵⁶

Bu arada 1724-5 yıllarında İstanbul'da bir çini imalathânesi açılmıştı.¹⁵⁷ XVIII. yüzyıl başlarında zeytinyağı ihraç eden bir ada olan Girit birkaç sabunhâneye sahipti. 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhâne sayısı on mislinden fazla artmış ve zeytinyağı ihracatı azalırken sabun üretimi ve ihracatı artmaya başlamıştır.¹⁵⁸

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batı'nın kitlevî hale gelen üretim yapısına başarıyla direnmiştir. Pahalı fakat kaliteli olan Osmanlı malları, mesela yelken bezi gibi stratejik ürünleri, ucuz fakat kalitesiz olan Avrupa mallarına Avrupa'da bile tercih edilmiştir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadî daralma ve gerileme görülmektedir. Bütün sektörlerde 1760-70'lerden itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalışı söz konusudur. Vergi gelirlerindeki düşme de bunu gösterir. Mesela Ankara'nın sof ve şal imalatında, Bursa'nın pamuklu ve ipekli üretiminde, Sakız'ın ipekli üretiminde büyük azalmalar olmuştur. Sakız ve Bursa boyahâne gelirleri düşmüştür. Girit İstanbul'un bile sabun ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Bu yüzden sabun ve zeytinyağına ihraç yasağı konmuştur.¹⁵⁹

2. Madencilik ve Maden Sanayii

Osmanlılar para sisteminin gereklerine ve savunma sanayiinin ihtiyaçlarına göre maden işletmeciliğini geliştirmişlerdir.

Osmanlılarda maden işletmeciliği tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri konularında yoğunlaşmıştı. İmalatçılar, bakırcılar ve demirciler gibi çarşılarda çalışmaktaydılar. Avrupa'da ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında üretimi büyüyen çeliğin üretim tekniğinin de gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.¹⁶⁰

Osmanlı ekonomisinde XVII. yüzyılın sonlarında yeni para politikasının bir uzantısı olarak Rumeli ve özellikle Anadolu'da kapanmış maden ocakları yeniden işletmeye açılmış veya yeni maden ocakları kurulmaya başlanmıştır. Bu madenler iktisadî oldukları sürece işletilmişlerdir.

Savaş ihtiyaçlarının baskısı yeni işletmelerin açılmasını zorunlu kılıyordu. Mesela top güllesi dökmek için 1697'de İstanbul ve Banaluka fabrikalarının yanında Pravişte'de bir gülle döküm fabrikası açılmıştı.¹⁶¹

Ülkenin başlıca demir üretim merkezlerinden biri olan Sofya-Samako bölgesinde 1760 yıllarında demir üretimi ormanları tahrip edecek bir seviyeye ulaşmış ve yeni fırınların açılmasına izin verilmemesi istenmiştir. Yine kalifiye işgücü demir üretimindeki bu artışa yetmemiş ve ücretler yükselmiştir. Ancak yüzyıl sonlarına doğru iktisadî daralma madencilik sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle iç güvensizlik şartlarından

dolayı Samako'daki demir üretimi 1790'larda tamamen durmuştu.¹⁶²

Osmanlı tersaneleri Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Kızıldeniz ile Tuna ve Fırat nehirleri kıyılarında faaliyet göstermekte ve pek çok liman kentinde de gemi inşa tezgâhları bulunmaktaydı. XVII. yüzyıl sonlarında bile savaş gemisi yapımı vekâyinâmelere sık sık yansıyacak kadar yoğun bir tempoda sürdürülmüştür.

Büyük sanayi burjuvanın eseri idi. Oysa Osmanlı toplumunda burjuva oluşmamıştı. Bunun yerine XIX. yüzyıl sonlarına doğru esnaf sanayi için teşkilatlandırılmış ve simkeşler, debbağlar, saraçlar, kumaşçılar, dökümcüler ve demirciler şirketleri kurulmuş ve sanayi mektepleri açılmıştır.¹⁶³

IV. Ulaşım ve Ticarî Yapı

Osmanlı ekonomisi ülkede mal bolluğunu esas aldığı için ticaret serbestisini geleneksel bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında bütün ticarî faaliyetlerde tekelci eğilimleri önlemek ve tüketiciyi korumak için denetim mekanizması kurulmuştur.

Osmanlı toprakları Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat Yollarının Akdeniz'e ulaştığı bölgede bulunuyordu. Bu konumun gereği olarak Selçuklulardan beri dış ticaret ve transit ticaret teşvik edilmiştir. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağlıyordu. Bunun için ticaretin denetimi ve yol güvenliğinin sağlanması devletin sorumluluğu altındaydı. Güvenli bir piyasa ortamının oluşmasını devlet bir görev olarak telakki etmiştir. Dış ticarete devlet denetimi dışarıya altın ve gümüş çıkışının yasaklanması ve bunun için yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesinin sağlanması, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların belli alanlara tahsis edilmesi şeklinde gözüküyordu.

A. Ulaştırma ve Haberleşme

Osmanlılar XVII. yüzyılda en geniş sınırlara sahipti. Bu dönemde Karadeniz, Marmara, Kızıldeniz birer iç deniz idiler. Akdeniz, Hind Denizi ve Basra Körfezi'nde önemli ölçüde hakimiyet sağlanmıştı. Akdeniz ile Kızıldeniz ve Karadeniz ile Hazar Denizi birleştirilmek istendi. Yabancı tüccarlar, özellikle İtalyan gemiciler, Osmanlı bandrası altında güvenli ve yoğun bir ticarî faaliyet sürdürmeye başlamışlardı. Bu arada sahipleri Türk ve Müslüman olan gemilerin diğerlerinin 4-5 katı olduğunu belirtelim. Karadeniz'de Sinop, Akdeniz'de Antalya ve Alanya limanlarını, daha çok ticarî gerekçelerle ele geçiren Selçuklular bir deniz devleti olmak için gerekli zamanı elde edememişlerdi. Ancak Aydınoğulları ve Menteşeoğulları gibi beyliklerin denizciliğine varis olan Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda, bir deniz devleti haline gelmişti.¹⁶⁴

Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olması deniz ulaşımını gerekli kılıyordu. Selçuklulardan beri de Kırım, Avrupa, Mısır ve Suriye limanlarıyla Kuzey ve Güney Anadolu limanları arasında yoğun mal hareketi vardı.

Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe ve Candaroğulları beyliklerinin topraklarıyla birlikte, donanmaları ve tersaneleri de ele geçirildi ve bunların deniz kuvvetleri Osmanlı deniz kuvvetine dönüştü. Yine zamanla işlevsiz kalan Bizans donanması elemanları Beylikler ve Osmanlılar tarafına geçmişti. Bundan dolayı daha Orhan Gazi zamanında küçük çaplı bir donanma örgütü vardı ve Yıldırım Bayezid Gelibolu'yu Türk donanma üssü olarak

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

geliştirdi. Osmanlılar, bütün bu imkanları kullanarak 1345 yılında Rumeli'ye geçtiler ve 1359'dan itibaren de bu bölgenin iskanına başladılar. XIV. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu Beyliklerinin Osmanlı Devleti'ne tamamen katılmasıyla Ege ve Akdeniz kıyılarına sahip olundu.¹⁶⁵

I. Bayezid (1389-1402) Antalya ve Alanya'yı alarak (1391) şeker, baharat, kimyevî madde ve kumaş ticaretinin önemli limanlarını zaptetmişti. Çelebi Mehmet zamanında (1416) Osmanlı donanmasında bir canlılık artmış ve Venediklilerle mücadele dönemi açılmıştı. Fatih Sultan Mehmed (1451-1482) Anadolu'da birliği sağladıktan sonra Osmanlı Devleti büyüme dönemine girmiştir. Osmanlı donanmasının Karadeniz ve Akdeniz'de etkin hale gelmesi Fatih'le birlikte olmuştur.¹⁶⁶ Bu dönemde Karadeniz bir Türk gölü haline gelmiştir. Venediklilerin yenilgiye uğratılması, Ege adalarının fethi, İtalya'da Otranto'ya çıkılması, Kırım'ın fethi, Karadeniz'in bir Türk gölü haline getirilmesi güçlü bir donanma ile mümkün olabilirdi.

Özellikle Cem Sultan meselesinden dolayı, XV. yüzyıl sonlarında Endülüs Müslümanlarına gerekli yardım yapılamamıştı. Daha sonraları, 1505'te, Kemal Reis kumandasında bir filo gönderilerek bir kısım Müslüman ve Yahudi kurtarılarak Türkiye'ye getirildi.¹⁶⁷ I. Süleyman (1520-1566) zamanında ise donanma Kuzey Afrika'yı fethedecek ve Akdeniz'de hakimiyet kuracak bir güce erişti. VII. ve XI. yüzyıllar arasında Müslümanların hakimiyeti altında olan Akdeniz, beş yüzyıl sonra, özellikle Barbarosların çabalarıyla XVI. yüzyılda tekrar bu özelliği kazanmıştı. Osmanlılar bu yüzyılın ortalarında Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticarete, hem de dış ticarete önemli bir güvenlik unsuru oluşturmuşlar, Osmanlı barışını (Pax Ottomana) gerçekleştirmişlerdir.

Kürekli kadırgalardan yelkenli kalyonlara geçiş sürecinde Osmanlıların Akdeniz hakimiyetleri sarsıntı geçirmişse de 1682'den itibaren kadırgalar yerine büyük ölçüde kalyonların kullanılmaya başlanmasıyla ve XVIII. yüzyıl başlarında yönetimde Mezomorto Hüseyin Paşa gibi dirayetli amirallerin bulunmasıyla Osmanlı donanması tekrar Akdeniz'de söz sahibi olmuştur.¹⁶⁸

İstanbul, İzmir, Antalya, Alanya, Sinop ve Trabzon gibi limanlar aynı zamanda kara yollarının nihayetinde bulunuyorlardı. Herhangi bir ulaştırma sektöründeki kriz diğerinde de bir krize yol açıyordu. Selçuklulardan devralınan kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. İstanbul'u Uzak Doğu'ya bağlayan yollar Anadolu'da başlıca iki hattı takip ederek çeşitli şehirlerin gelişmesine yol açmıştı. Yine İstanbul ve Edirne, Arnavutluk limanları, Tuna ve Dubrovnik'le irtibatlandırılarak Batı'ya (özellikle Venedik'e), Mısır ve Suriye'ye yönelik bir serbest ticaret bölgesi halinde teşkilatlandırılmıştır.¹⁶⁹

Osmanlıların Bizans ve Selçuklulardan devraldıkları İpek Yolu üzerindeki yolların bir kısmı tekerlekli araçların geçmesine elverişli düz yollardır. Büyük bir kısmı ise kervan ulaşımına imkan tanımaktadır. İç ulaşımında da, deve kervanları ve tekerlekli araçlar kullanılmaktadır. Taşıma maliyetleri ise oldukça yüksektir.¹⁷⁰

Kara ulaştırması deniz ulaştırması ile bütünleşmişti. Ulaşım teknolojisinde bir değişiklik yapılmamış, sadece yollar üzerindeki kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. Bu durum daha çok Selçuklulardan miras kalan Anadolu için geçerlidir. Yeni fethedilen Rumeli'de bu amaca dönük olarak bir çok kervansaray, han, köprü, imâret, misafirhâne yaptırılmış ve bunlar da zengin vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir. Yol

güvenliğinin sağlanması için de derbent teşkilatı oluşturulmuştur.

Klasik dönemde haberleşme menzil teşkilatının göreviydi. Bunun yerini posta teşkilatının alışı ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının devreye girişi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir.

B. İç Ticaret

Selçuklular zamanından beri esnaf ve ticaret erbabı açık veya kapalı çarşılardaki dükkânlarında çalışırlardı.¹⁷¹ Bu usûl Osmanlılar zamanında disiplinli bir şekilde geliştirilmiş ve dükkân açıp sınaî ve ticarî faaliyette bulunma yetkisi kontrol altına alınmıştır. Taşra şehirlerindeki çarşılar İstanbul'daki çarşıların modelleri halindeydi. Çarşılar umumiyetle bezestan veya bedesten (kapalıçarşı)'in etrafında toplanırdı. Çarşının ya ortasında yahut yanbaşıda da pazar yeri bulunurdu. Esnaf gibi çarşının da görevlileri bulunur, hammadde dağıtımını bunlar yürütürlerdi.¹⁷²

Perakende ticaretten önceki safha ülke çapındaki toptan ticarettir. Mallar öncelikle kapan veya han denen toptan ticaret merkezlerine getirilir ve buralardan perakendeci tüccara dağıtım yapılırdı.¹⁷³

Her seviyedeki piyasanın kurulması ve işlemesi devletin bilgisi altındaydı. Küçük piyasa birimleri olan pazar ve panayırların oluşturulması bir ihtiyaçtan kaynaklanması ve devlet tarafından uygun bulunması halinde kuruluş gerçekleşir.¹⁷⁴ Pazarın güvenli bir yerde kurulması gerekir.¹⁷⁵ Pazarda satış yapacak veya bir hizmet sunacak elemanlar gerekirse başka bölgelerden getirilir.¹⁷⁶

Arzın düzenlenmesinde tahsisler ve stok politikası da önemlidir. Darlık olan bölgelere diğer bölgelerden mal tahsisi yapılırdı.¹⁷⁷ Stok politikası ile hem fiyat istikrarına katkıda bulunuluyor hem de olağandışı durumlar için mal depolanıyordu.¹⁷⁸ Bazen devlet, arzın düzenlenmesi ve darlığın giderilmesi için kendi ihtiyacı için ayrılmış malları piyasaya verebiliyordu.¹⁷⁹ Bu amaçla önceleri buğday arzı için Tersane anbarları kullanılıyordu.¹⁸⁰ 1793'te bu iş için Zahire Nezareti kuruldu ve Tanzimat'a kadar görev yaptı.¹⁸¹

İslam'da yasaklanan tekelci eğilimlerin en önemlisi ihtikardır. Osmanlıların da en çok üzerinde durdukları ve sert tedbirlerle önlemeye çalıştıkları uygulamalardan biri de budur.¹⁸²

İç ticarete de mal bolluğu esas alınmıştır. Fiyat denetiminin en esaslı yolu budur. Tıpkı üretimde olduğu gibi iç ticarete de esnaf ve narh sistemi ön plandaydı. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekelci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Devlet veya tekelci güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticaret hacmini daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Özellikle ithal mallarına yapılacak böyle bir müdahale mal gelişini engeller. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikar ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir.

Bunun için tekellikliklerin önlenerek, aracılardan ortadan kaldırılması ve malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikal etmesi sağlanmaya çalışılmıştı. Burada da tahsis siyaseti önemli idi.

Narh sistemi fiyat denetimi gibi kalite denetimi ve standardizasyonu da içermektedir. Mal

arzında miktar kadar malların kaliteli olmaları ve standartlara uygunluğu da önemliydi. Bu, aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

C. Dış Transit ve Ticaret

Osmanlı Devleti Anadolu'nun öteden beri varolan transit bölgesi olma vasfını koruyup güçlendirmek istemiştir. Yine kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz çevresinde yoğunlaşmıştı. Devlet bu durumu da, gümrük ve kapitülasyon politikalarıyla korumak istemiş, savaş durumunun bile ticareti engellememesini istemiştir. Anadolu'nun öteden beri transit ticaret bölgesi olmasına büyük önem verilmiştir. Bunun için gümrük vergileri %3-5 gibi düşük oranlarda tutulmuştu. Ticaret güvenliğini tehlikeye düşüren ve gümrük gelirlerinde düşmeye yol açan, başka devletler arasındaki savaşlar için de araboluculuk teşebbüslerinden geri kalınıyordu.¹⁸³

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz ve çevresinde yoğunlaşmıştı. XIV. yüzyıl sonlarına doğru Bursa ve Edirne gibi şehirler ticarî yönden önem kazanmaya başlamışlardı. I. Bayezid'in (1389-1402) Erzincan, Amasya ve Tokat'ı almasıyla İpek Yolu Bursa'ya bağlanmış ve Trabzon deniz yolunun önemi azalmıştı. Antalya ve Alanya'nın da Osmanlı topraklarına katılmasıyla Batı'nın Hindistan ve Arap ülkeleriyle olan baharat vs. ticareti Osmanlı denetimi altına girmişti.

Devletin Akdeniz ve çevresindeki ticarî faaliyetlere hakim olabilmesi için ilkin Doğu Akdeniz'de sürekli mücadele halinde bulunan Venedik ve Cenova'nın tekelci eğilimlerini kırmak gerekiyordu. Bu amaçla Fatih (1451-1481) İstanbul'un fethinden sonra İngilizlere çağrıda bulundu ve onlara ahidname (kapitülasyon) vermek istedi.¹⁸⁴ Fatih'in tıpkı Venedik gibi bir ticaret filosuna sahip olmak istediğini Antalya ile İskenderiye arasında işlettiği mavnalardan anlıyoruz.¹⁸⁵

Fatih zamanında Gedik Ahmed Paşa'nın fethettiği Kefe (1475), II. Bayezid (1481-1512)'in fethettiği Akkerman, Avrupa ve Asya tüccarlarının buluştukları ve fetihden önce İtalyanların denetimlerinde bulunan büyük pazarlardı. Fetihden sonra Alman Hansa ticaret birliği ve bununla işbirliği yapan Ruslar İtalyanlara bağımlı olmaktan kurtulmuşlardı.¹⁸⁶ Yine 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar kabotaj hakkı Osmanlı Devleti'ne inhisar ettirildiğinden, Karadeniz yabancıların ticaretine kapatıldı.

Osmanlılar XVI. yüzyılın ortalarında Akdeniz'de hakimiyet sağlamışlardı. 1539 Preveze Savaşı Osmanlıların Haçlı donanmasını yenip 1571 İnebahtı baskınına kadar geçen 30 yıllık süre içinde Akdeniz'de hakimiyet kurmalarına yol açmıştı.¹⁸⁷

Dış ticarete dört tür malın ihracı genellikle yasaktı. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi. Ülkeye mal getiren yabancı tüccarın ülkelerine yine mal ile dönmeleri isteniyordu.

Piyasalardaki mal bolluğunu temin için ithalat teşvik edilmesine ve ticarî faaliyetlerdeki gerilemeye rağmen XVIII. yüzyıl ortalarına kadar ihracat ithalattan fazladır. Bunun sebeplerinden bir tanesi terbiyevî ithalattır. Yani ithal edilen mallar, ithal ikamesinin başarılı bir örneği olarak, tekrar ihraç edilebilecek kaliteli mal üretimine örnek teşkil etmiştir. Yine ülkeye mal getiren yabancı tüccarın, para ile değil, mal ile dönmesi gereği ilkeleştirilmiştir. Bu da üretimi, dolayısıyla ihracatı arttıran bir faktördü.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Avrupalılar aradaki ihracat-ithalat farkını nakit olarak ödüyorlardı. Bu dönemde ülkenin her tarafında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Ancak Avrupa'nın hammadde satın alıp mamul madde ihraç etme eğilimi devam etmektedir.¹⁸⁸ Yine de iç ve dış güvensizlik şartlarından dolayı Osmanlı dış ticarî ilişkileri devletin güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında Batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.¹⁸⁹

Ancak yüzyılın ikinci yarısında iktisadî daralma söz konusudur. Başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine ihraç yasağı konmak zorunda kalınmıştır. Bu yasak deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamul maddelere de uygulanmaya başlanmıştır. Bu olgu çok ciddi bir üretim yetersizliğinin göstergesidir.¹⁹⁰

Osmanlıların Akdeniz ve Orta Doğu ticaretine hâkim oluşları, Batılıları doğrudan Asya'ya ulaşma gayretleri içine itti. Okyanus ulaştırması ve ticareti XVII. yüzyılda önemini arttıracaktır. Osmanlılar kendi ticarî bölgelerinin önemini korumak için de kapitülasyonları bir silah olarak kullanmayı sürdürdüler.

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya intikal eden gümüşlerin para arzını çoğaltması sebebiyle Batı'daki fiyatlar genel seviyesi Osmanlı ülkesinden yüksekti. Bu farklılık ihracı yasak olan maddelerin Batı'ya kaçma eğilimine girmesine yol açmıştı. Bu yüzden Devlet, ülke için büyük bir önem taşıyan buğday, zeytinyağı gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu. Fakat Batılılar yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duydukları emtiayı kaçak olarak Osmanlı ülkesinden edinmeye çalışıyorlardı.

Bu dönemde Akdeniz ticaret filoları, Atlantik ticaret filolarının altına düşmüştü. Dolayısıyla Atlantik ticareti Akdeniz ticaretinin yerini almaya başladığı gibi, Atlantik filoları da Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaya başlamıştı.¹⁹¹ Ancak Osmanlı devleti kapitülasyon politikası ile ticarî faaliyetlerin bütün Akdeniz çevresinden uzaklaşmamasını sağlamıştır. Atlantik filolarının Akdeniz ticaretinde çalışmaları Atlantik ticaretinin pek o kadar da gelişmediğini ve Akdeniz ticaretinin hâlâ önemini sürdürdüğünü de göstermektedir. Bununla beraber ticaret yollarının değişmesi Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmiştir.

Batı'da mal fiyatlarının yüksekliği Osmanlı ülkesinden Batı'ya doğru mal kaçakçılığı oluşturmuştu. Türkiye'ye yerleşen yabancı tâcirler sadece toptancılık yapabiliyorlardı. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu onlara azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu. Bunun yanında yabancı tüccarın yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tâcirlerle iş yapma eğilimi içerisinde oldukları da bir gerçektir.¹⁹² Toptancı yabancı tacirlerin perakendeci Osmanlı gayr-i müslimlerini tercih etmeleri Müslümanların iktisadi alanlarını daraltmıştır. Böylece Türk nüfus ticaret yollarının değişmesiyle önce dış, sonra da iç ticarete müessiriyetini kaybediyor, üstelik ticarete azınlıklar söz sahibi olmaya başlıyorlardı.

Türkiye, mamul madde ithalâtçısı ve ham ve yarı mamul madde ihracatçısı olarak Batı emperyalizminin tesiri altına girmeye başlamıştı. Osmanlı devlet adamları bunun farkındaydı. Nitekim XVII. yüzyılın hemen başında Sadrazam Rami Mehmed Paşa bu tip çuha ithalâtını yasakladı ve yerli üretimi arttırmak için ciddi teşebbüslere girişti.¹⁹³ Fakat, Türkiye'nin Batı iktisadiyatına karşı durabilmek için giriştiği bu tip teşebbüsler Batılılar tarafından engellenmekte gecikilmedi. Böyle geniş bir pazarı kaybetmek tehlikesi

yüzünden bu teşebbüsleri sabote ettiler.

Yine doğu ve güney sınırlarından yapılan kıymetli maden ve para kaçakçılığının yanında, sonunda yine Avrupalılara ulaşmak üzere, at, silah, elbise gibi ihracı yasak olan malların kaçakçılığı yapılabiliyordu. Bu tür kaçak mallar genellikle Osmanlıların savaş halinde olduğu Portekizlilerin eline geçiyordu.

Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile malî, iktisadî ve siyasî amaçlar güdüyorlardı. Malî amaçlar transit ve dış ticaretten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadî amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasî amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı.¹⁹⁴

Osmanlı ülkeleri yabancı tüccarlar için cazip olmakla birlikte, Osmanlı tüccarları da dış pazarlarda ticaretle uğraşıyorlardı.¹⁹⁵ Öte yandan içeride bazı malların kıtlığı çekildiğinde veya devlet tarafından bazı mallara ihtiyaç duyulduğunda, Rusya, Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere 'hassa tâcirleri' denen satınalma heyetleri gönderilmekteydi.¹⁹⁶

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı dış ticareti uzun süre fazla vermişti. Yerli ürünler yabancı mallara karşı uzun süre başarıyla rekabet etmiştir. Dışarıdan ithal edilen emtia, yünlü kumaş, maden, kağıt gibi birkaç kalemde toplanıyordu. Devlet, herşeye rağmen, XVIII. yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giydirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadî birim idi. Osmanlı ülkesinin hammadde ihraç eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi sanayi devriminden sonra ve XIX. yüzyıl ortalarına doğrudur.¹⁹⁷ Bu yüzden sanayi devrimi öncesindeki dönemi incelerken Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatler üzerindeki etkilerini fazla büyütmemek gerekir.

V. Para ve Finansman Yapısı

Osmanlı iktisat sistemi klasik dönemde, bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi, madeni para rejimini kullanmıştır. Bu sistemin esası madeni paranın (altın ve gümüşün) eşya olarak, kullanım amacıyla değil, mübadele amacıyla talep edilmesidir. Bunun da amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiştir. Sonuçta 1326 ile 1760 arasındaki 414 yılda Osmanlı hesap parası olan akçenin toplam değer kaybının geometrik ortalaması %0,2 olmuştur. Bu ise, çeşitli dönemlerde fiyat artışları görülüşse de, esas olarak enflasyonsuz bir ekonomi demektir.

Osmanlılar, Selçuklular ve çağdaşı ülkelerde de görülen uygulamayı sürdürerek, ülkeye kıymetli maden girişini teşvik etmişler, çıkışını ise yasaklamışlardır. Bu uygulama ile para arzının kaynağının daha da daralmaması amaçlanıyordu. Yine Osmanlılar, sarayda ve şahısların ellerinde bulunan altın ve gümüş eşyayı zaman zaman darphaneye gönderip para kestirirlerdi.¹⁹⁸ Böylece altın ve gümüş eşyanın yaygın bir şekilde kullanımı yasaklanarak para halinde tedavülleri istenirdi.¹⁹⁹

Osmanlı para sistemi uluslararası para ve maden hareketlerinin olumsuz etkisi altında kalmıştır. Özellikle XVI. yüzyıl sonlarında Avrupa'ya getirilen Amerikan gümüşleri bu kıtada talebi ve fiyatları yükseltmiş, bu da Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya mal kaçışına ve içeride paranın değerinin düşme ve fiyatların yükselme eğilimi içerisine girmesine yol açmıştır.

Osmanlı para sistemi 'kötü para iyi parayı kovar' kuralının ve dış fiyatlardaki farklılığın baskısı altındaydı. Bu yüzden, içindeki bakır miktarı nispeten fazla olan Mısır altınları ile yüksek değerli İstanbul altınları arasında sürekli bir mücadele vardı. Bu mücadele sonunda İstanbul altınları piyasadan kayboluyor ve Mısır altınları tedavül ediyordu.²⁰⁰ Yine Doğu'da kıymetli maden fiyatlarının yüksek oluşu Osmanlı ülkesinden bu bölgelere yani İran ve Hindistan'a doğru bir altın ve gümüş kaçakçılığı oluşturmuştu.²⁰¹ Devlet bu kaçakçılık eğilimleriyle sürekli olarak mücadele ediyor, piyasada yeterli para bulunmasına özen gösteriyordu.

1326-1757 arasında akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan guruş almıştır. Özellikle Tanzimat döneminde ise, temsili kağıt para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.²⁰²

A. Para Sistemi

Klasik Osmanlı para sistemi başlıca beş döneme ayrılabilir:

1. Kuruluş Dönemi: Monometalizm (1326-1478)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde iktisadî durgunluk olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu ortamda fiyatlar düşük, sürüm imkanları kısıtlı ve talep yetersizdi. Bu dönem Anadolu'nun ufak gümüş paraları dar ticaret hacminin ve durgunluğun simgesidir. Devletin ilk yıllarında Orhan Bey (1326-1360), akçe ile birlikte bunun iki ve beş katı ağırlığında Moğol taklidi gümüş paralar basmıştı. Ancak İlhanlıların dağılması üzerine bağımsız olarak ilk Osmanlı akçesini teklik olarak bastırmakla yetindi (1326).²⁰³ Bu 1326 yılının, sultanın kendi adına para basmasının bağımsızlık ilanı anlamına geldiğini hatırlarsak Devletin gerçek kuruluş yılı olduğu iddia edilebilir.

Ancak Fatih (1451-1481) döneminde ticarî faaliyetlerin gelişmesiyle büyük akçeler ve nihayet 1478'de ilk Osmanlı altın parasını basmıştır.

2. Ticarî Gelişme ve Bimetalizm (1478-1565)

Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olma vasfı, zaman zaman kesintiye uğramışsa da istikrar dönemlerinde tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra geçirilen zor günleri müteakip birliğin sağlanması ve Doğu Akdeniz'le Karadeniz'de güvenliğin gerçekleştirilmesi sonunda ticarî faaliyetler büyük bir canlılık göstermiş ve mübadele hacmi büyümüştü. Fatih ilk Osmanlı altın parasını (sultani) böyle bir ortamda basmıştır (1478). Böylece ikili (altın ve gümüş) madene dayanan (bimetalist) sistem dönemi açılmıştı.

Akçe değeri 1492-1565 arasında sabit kaldı. Nisbî bir altın bolluğunun hüküm sürdüğü bu dönemde Osmanlı ülkelerinde Batı Avrupa (Efrenç), Orta Avrupa (Macar), Afrika (Eşrefî) altınları Osmanlı altınları ile birlikte tedavül ediyordu. Zira Yavuz Selim'in fethettiği Mısır, Şam, Halep ve Diyarbakir eyaletleri gelir fazlalarını altın olarak merkeze gönderiyorlardı. Maamafih Kanuni Süleyman'dan (1520-1566) itibaren Osmanlı parası olan sultani önem kazanmıştır. Fetihlerin bir sonucu olarak ülke içinde çeşitli para tedavül bölgeleri ortaya çıkmıştı. Bu bölgelerde eskiden kalan paraların ağırlık, ayar ve hatta isimlerine bile

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

dokunulmuyordu. Mısır pâre (kıt'a), Doğu Anadolu şâhî, Macaristan penz bölgesiydi. Hepsi de gümüş para olan bu paraların akçeye göre ayarlanmalarında ortaya çıkan dengesizlikler, çoğunlukla akçeyi iyi para durumuna getirdiğinden söz konusu paranın piyasadan kaybolmasına yol açabiliyordu. XVI. yüzyılda bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı ülkesinde de nüfusun iki katına çıkması ek bir talep artışı ortaya çıkarmış ve altın parayı birinci plana çıkarmıştır.

3. Fiyat Artışları Dönemi (1565-1600)

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupalıların elde ettikleri kıymetli madenler XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gürüş (gros) denen 30 gr. ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde Osmanlı ülkesinde görülmeye başlandı. Gümüş paranın bollaşması içeride mal fiyatlarında yukarı doğru bir harekete sebep oldu. Ancak Avrupa'da gümüşün nisbî olarak fazlalığı, fiyat artışlarının da Osmanlı ülkelerinden daha fazla oluşuna ve buralara doğru kaçak mal akımına yol açmıştı. Devlet içeride fiyatları yükseltme eğilimlerine kaçakçılık pahasına karşı çıkmış ve buna da bazı belgelere yansıdığı gibi sosyal refahı gerekçe göstermiştir.²⁰⁴

Güney'de ve Doğu'da ise, kıymetli maden fiyatlarının yüksekliği buralara doğru kıymetli maden ve para akımı ortaya çıkarmıştı. Devlet ülkedeki para arzını daraltan bu akımı da engellemek zorundaydı. Bunun için tâcirlerin Doğu'ya kıymetli maden ve para götürmeleri yasaktı. Mal getiren tâcir ülkesine yine mal ile dönmek zorundaydı. Ancak bu yasakların da aşılına çalışıldığını biliyoruz.²⁰⁵ Doğu ve Güney'e doğru yapılan bu kıymetli maden kaçakçılığının yanında ülkenin uzak bölgelerinden Avrupa'ya doğru mal kaçakçılığı yapıldığını tekrarlayabiliriz.

Bu dönemde gümüşün altına nazaran bollaşması mal fiyatlarını yükseltmeye, gelirleri ise nisbî olarak düşürmeye başlamıştı. Bu durum özellikle 1566'dan (II. Selim'in tahta çıkışı) başlayarak iki yüzyıl devam edecekti. Bu ortamda ve İran savaşları sırasında (1578-1590) ilk büyük devalüasyon yapıldı (1586).

Osmanlı limanlarına gelen Avrupa tüccarı altın ve gümüş para karşılığı ticaret yapıyor, böylece Türkiye'de kıymetli maden çoğalıyordu. Fakat, İran ve Hind'den gelen Doğulu tüccarlar getirdikleri mallarını altın ve gümüş para karşılığında satma eğilimi içindeydiler. Devlet XVI. yüzyılın ikinci yarısında kıymetli madenlerin dışarıya çıkmasını önlemek için tedbirler almaya çalıştıysa da bir sonuç elde edilemedi. Yine ülkedeki yabancı para bolluğu maden ocaklarının ve darphanelerin çalışmasını iktisadî olmaktan çıkarmıştı.²⁰⁶

4. Sikke Tashihleri Dönemi (1600-1685)

Bu dönemde yukarıda belirtilen sebeplere ek olarak savaşların getirdiği büyük harcamalar sebebiyle de akçe birkaç defa devalüe edilmişti. Bu devalüasyonlar Avusturya savaşları (1592-1606) sırasında 1606'da ve İran savaşları (1603-1639) sırasında 1618, 1659 ve 1666'da yapılmıştır.

Dönem içinde madenler ve darphaneler kapalıdır. Tedavül ihtiyacını yabancı paralar karşılamaktadır. Özellikle savaşların getirdiği büyük harcamalar ülke ekonomisini büyük ölçüde tahrip etmiş ve malî darlığı arttırmış, bu da devalüasyonların ek sebebi olmuştur. Bu sebepler, Osmanlı Devleti'nin kapitalizm karşısındaki enerjisini azaltmıştı. Buna rağmen Devlet, Batı karşısında tarihinin en büyük ordusunu çıkarabildi. Üstelik Viyana yenilgisi (1683) ardından uğradığı seri yenilgiler onu derlenen toparlanmaya ve para

politikasına çeki düzen vermeye itti.

5. Osmanlı Paralarına Dönüş (1685-1750)

Osmanlı Devleti, II. Viyana buhranının şiddetlendirdiği para darlığı ortamında darphaneleri, ardından da madenleri açarak basılan yerli paralarla yeni finansman imkânları ortaya çıkarmaya çalıştı.

Fakat bu dönemde de ülke ekonomisi Batı-Doğu maden ve para akımları arasında kalmış ve para sistemi bu olgudan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Gresham kanunu yani 'kötü para iyi parayı kovar' ilkesi bu dönemde de etkisini hissettirmiş, Batı'ya mal ve Doğu'ya para ve maden kaçakçılıkları devam etmiştir. Altın ve gümüş, Osmanlı ülkesi içinde Mısır'a, dışında da İran ve Hindistan'a kaçma eğilimi içinde olmuştur.

Devlet bu tıkanıklıkları aşmak için XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tekrar para hacmini genişletmeye başladı. İlk iş olarak âtil kalmış olan darphaneler, 1683-1688 arasında tekrar faaliyete geçirildiler. Fakat darbedilen paralar, özellikle askerî harcamaların finansmanında yetersiz kalınca mankur darbına gidilmiş ve bakır para (mankur) basılarak üç senelik (1688-1691) bir trimetalizm tecrübesi geçirilmiştir.

Fakat mankura yüklenen olağan üstü değer ve sonsuz ibra hakkı kalpazanlık hareketlerini kamçulamış ve piyasa altüst olmuş, tüccar mankur kabul etmez hale gelmişti. Özellikle İstanbul çevresinde meydana getirdiği bunalım ve enflasyonist eğilim sebebiyle mankur 16 Ekim 1691'de tedavülden kaldırılmıştır.²⁰⁷

1691 Kasımı'nda mankurun talihsiz bir müdahale ile ortaya çıkardığı içtimaî-iktisadî huzursuzluk ve fiyat istikrarsızlığı sebebiyle tedavülden alınmasından sonra devlet yeniden altın ve gümüş paralar darbederek yerli paraya verdiği önemi sürdürmüştür. Aynı yıldan itibaren zolota denen ve aslen Polonya parası olan yeni Osmanlı gurusları darbedilmeye başlanmıştır.²⁰⁸

Yine Osmanlı maliyesi yeni sikke darbını, tecdîd-i sikke siyasetini ve sikkelerin ayarını değiştirmeyi bir finansman aracı olarak kullandığı gibi, geçici süreler için sikkelerin hazineye giriş ve çıkış kurlarını farklılaştırarak ek gelir elde etmiştir.

Yenileşme dönemi (1750-1923) içerisinde Osmanlı para sisteminde kapitalist süreci izleyen yeni bir yapılanma görülmüştür. Gerçi Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yüzyıl ortaların da bütçe vs. rakamları için pâre, XIX. yüzyılda gurus ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esası kabul edilmiştir.

1768'den itibaren girilen ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, Osmanlı para ve fiyat sistemini etkilemiştir. Rusya, Avusturya ve Fransa ile girilen bu savaşlar sırasında merkezî devletin içteki gücü azalırken malî bunalım ağırlaşmış, para değerindeki düşmeler 1830'lara kadar sürecek bir fiyat artışları dönemi başlatmıştır.

1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan eshâm uygulamasını kâğıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Çünkü eshâmın yani pay veya gelir ortaklığı senetlerinin kişiler arasındaki tedavülü vergiye tâbi olarak serbestti.

Osmanlı ekonomisinde 1840'tan itibaren temsilî ve kâğıt para süreci başlamıştır. Böylece

klasik dönemin reel para ve iktisat sistemi değişmeye başlamıştır.

B. Finans ve Kredi

Ticaretin yaygınlığı, kredi kullanımının da yaygınlığı demektir. Özellikle sosyal dayanışma amacıyla kurulan para vakıfları yüksek bir kredi arzına sahipti. Bu kurumlar örtülü de olsa faizli kredi işlemlerinin sosyal güvenlik amacıyla yapıldığını gösterir.

Bazı kredi işlemlerinde açık veya örtülü faiz uygulanmakta idi. Resmî faiz hadleri %15'i geçmemekle birlikte tefeciler %20-50 arasında faiz uygulamaktaydılar. Vakıf paralar ise, resmî had üzerinden işletilebilirdi. Bu vakfedilen paralardan elde edilen gelirler çeşitli dinî ve sosyal amaçlarla kullanılmaktaydı.²⁰⁹

Para vakıflarının vakıf bankalar olarak adlandırılacak kadar etkili olduklarını daha önce belirtmiştik. Mesela İstanbul'da 1456-1551 yılları arasında çeşitli amaçlar için kurulmuş 1161 para vakfı veya vakıf bankalar bulunmaktadır ve bu bankalar %10-20 faizle kredi vermekteydiler.²¹⁰ Vakıf statüsündeki bu sosyal güvenlik kurumları kredi arzını sağlayan en önemli unsurlardır. Yeniçeri orta ve esnaf sandıklarındaki paralar hep bu şekilde işletilirdi.²¹¹

Bu vakıf bankalar yanında yoğun bir ferdî borç-alacak ilişkisi olduğunu mahkeme kayıtlarından öğreniyoruz. Sadece İstanbul'da değil Bursa, Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, gibi kentlerde, kırsal kesimdeki nüfusu da içine alacak şekilde yaygın bir borç-alacak ağı oluştuğunu görüyoruz.²¹²

Tefecilik ve resmî haddin üzerinde ikrazda bulunma yasaklanmıştır. Resmî haddin üzerinde yapılan ödemelerin asıl borçtan düşürülmesi istenmektedir.²¹³ Bundan da öte hükümet resmî faiz haddinin üzerinde tefecilik yapanları şiddetle cezalandırma eğilimindeydi.²¹⁴ Vakıflar ve ellerinde âtil para bulunduranlar bu paraları mudaraba denen emek-sermaye ortaklığı içerisinde veya kredi olarak tüccarlara vererek işletmekteydiler.²¹⁵ Bu kredi sistemi içinde dış ticarete söz sahibi olan tüccarlar, üçüncü şahısları kendileri adına para tahsil ve tediye ettirerek bir banka gibi çalışanlar da söz konusudur.²¹⁶

Özellikle uzun mesafeli ticaretin finansmanı kredi yoluyla değil riskin dağıtılmasını sağlayan iş ortaklıkları yoluyla sağlanmıştır.²¹⁷

Osmanlı küçük sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyon ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Haçlı seferlerinden sonra, İslam esnaf birliklerinin Batı esnaf birliklerinin, yani korporasyonların yeniden kuruluşunda etkili olduklarını biliyoruz. Biraz da bunun tesiriyle arada, zihniyet ve teşkilat açısından, benzerlikler bulunmaktadır.

Fakat sanayi devrimiyle kapitalizm adım adım bu sistemi, Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kaldırmıştır. Osmanlılarda ise kapitalizme geçme söz konusu olmadan sistem kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

Esnaf birlikleri özerk ve 'demokratik' kuruluşlardı. Yani iç işlerinde büyük bir serbestliğe sahip idiler. Zenaat ve ticareti düzenlemeden anlaşmazlıkların giderilmesine kadar öncelik birliklere aitti. Özellikle fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyonun sağlanması demek olan narh sistemini bu teşkilat denetlerdi. Bir şehirdeki esnaf teşekküller i birbirleriyle temasta buldukları gibi, ülkedeki bütün teşekküller Kırşehir'deki Ahi Evren zaviyesine bağlı idiler.

Osmanlı küçük işletmecilik uygulamasının önemli bölümleri olan iç ticaret ve sanayi esnaf sistemine dayandığı gibi Selçuklu-Osmanlı devamlılığını da büyük ölçüde bu sistem ve bunun temeli olan ahilik sağlamıştı. Yine Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu sağlayan en önemli unsurun ve Osmanlı zihni yapısının esasının ahilik olduğunu söylemek çok yanlış değildir.

VII. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Sistemleri

Genel bir ifade ile Osmanlı Anadolu'sunda nüfus az ve XVI. yüzyıldaki nüfus artışı hariç durgun olduğu için ücretler yüksekti. Bu yüzden işsizlik olayı değil, işgücü eksikliği vardı ve işçi devri yüksekti. Yine bu yüzden Osmanlı ekonomisini bir artan verim ekonomisi olarak görmek ve ilave her emeğin verimi yükselttiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde emek faktörünü hür ve köle emeği olarak ikiye ayırabiliriz. Hür emek esnaf veya esnaf dışı olabilir. Birinciler gibi ikinciler de sıkı bir iş disiplinine tâbiydi. Emek piyasası devlet denetimi altındadır. Ücretlerin yüksek seviyesini koruması hür emek yerine köle istihdamının daha elverişli olmasına yol açmıştır. Bu şekilde köleler, genellikle, çalışma süresinin sonunda hürriyetlerine kavuşuyorlardı. Mesela XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da azatlı kölelerin şehir nüfuslarına oranları yaklaşık üçte biri buluyordu. Bunların taşınmaz mülk yatırımları ise hürlerin beşte ikisi civarındaydı.

İspanya'dan Yahudilerin getirilmesi Osmanlı ekonomisine büyük katkılar sağlarken İspanyol ekonomisinin çöküşünün en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştu. Bu arada ülkeye yeni teknoloji girişi için de yabancı kalifiye işçi istihdamından çekinilmediği gibi devşirme usulünü ve köleliğin kullanılmasını idarî olduğu kadar iktisadî alanda da meritokrat uygulamanın araçları olarak görmek mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi sanayi devrimi döneminde de işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Ödemelerdeki gecikmelere rağmen ücretlerin yüksekliği sanayi devriminin söz konusu olmamasının sebeplerindedir. Tanzimat'tan sonra görülmeye başlayan işçi hareketlerinin sebepleri arasında teknolojik işsizlik korkusu ile ücret ödemelerindeki gecikmeler vardır.

Klasik dönemde sosyal güvenlik işlevini vakıflar görmektedir. Tanzimat'tan sonra ise merkezîleştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak bürokrasi sosyal güvenliğe hakim olmuştur. Klasik dönemde mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır.

Tımar sahipleri köylülere gereğinde çift hayvanı, iyi cins tohumluk gibi girdileri sağlayabiliyordu. Fakat bu denge özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmuştur. Küçük tarım üreticisi kötü hava şartları, kıtlıklar, hayvan ölümleri gibi nedenlerle borçlanmak zorunda kalmıştır. Resmî kredi mekanizmasını işletecek tımar kesimi de kalmadığı için tefeci piyasasına başvurulmak zorunda kalınıyordu. Bunun

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

yanında ürünü tarlada iken satmak demek olan selem usulüyle üretici acil nakit ihtiyacını gidermeyi umuyordu. Üstelik kredisi geri ödenemeyen topraklara el konulup çiftlik haline getiriliyor, küçük çiftçiler de topraksız işçi veya ortakçı durumuna düşüyorlardı.

Tarım kesimindeki sosyal güvenlik, tımar sisteminin gerilemesiyle zayıflamış ve küçük çiftçi, XIX. yüzyıldaki bankacılık teşebbüslerine rağmen tefecilere bağımlı olmaya devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra vakıf-sandıklar devlet denetimine alınmış ve günümüz sosyal güvenlik kurumları oluşturulmaya başlanmıştır.

İlmiye görevlileri genellikle vakıf sistemi içindeydiler. Yeniçerilerin orta sandığı denen vakıf statüsünde yardımlaşma sandıkları vardır. Esnafın sosyal güvenliğini yine vakıf statüsündeki esnaf sandığı sağlar. Avarız vakıfları köy ve şehir halklarının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Bu tür vakıf paralar, %15'i geçmeyen resmî faiz hadleri üzerinden işletilebilirdi. Bu vakfedilen paralardan elde edilen gelirler çeşitli dinî ve sosyal amaçlarla kullanılmaktaydı. Vakıf statüsünde olan sosyal güvenlik kurumlarının kredi arzını sağlayan en önemli unsurları meydana getirdiklerini belirtmiştik. Yeniçeri orta ve esnaf sandıklarındaki paralar hep bu şekilde işletilirdi.

Sonuç

Türkiye'de bin yıllık tarih içerisinde nevi şahsına münhasır (sui generis) bir sosyal ve iktisadî sistem oluşmuştur. Orta Asya ve Orta Doğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerin mahallî gelenekleri asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün bir sistem oluşturmuştur.

Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Yüzyıllar süren bir vetire içinde öncelikle merkezî bir devlet oluşmuştur. Ancak bu merkezîlik idarî ve iktisadî anlamda değil 'ideolojik' ve siyasî anlamdadır. XVI. yüzyıl başlarından itibaren ticarî kapitalizm safhasına giren Avrupa, ihtiyaç duyduğu merkezî devletin somut örneğini karşısında bulmuştu. Bu yüzden birçok Batılı gözlemci Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti.

XVI. yüzyıl başlarından itibaren ticarî kapitalizm safhasına giren Avrupa, ihtiyaç duyduğu merkezî devletin somut örneğini karşısında bulmuştu. Bu yüzden birçok Batılı gözlemci Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti.

Osmanlı sosyal sistemi Batı'nın aksine çelişkilere dayanan sınıflaşmadan değil, ilkelerden hareket eden nizam fikrinden kaynaklanmıştır. Soy asaleti, özellikle asabiyetin bertaraf edildiği Türklerde yerini kabiliyet ve faziletin üstünlüğüne bırakmıştır.

Klasik Osmanlı sistemi geçmişin tecrübe birikimine sahip çıkmıştır. Bu Osmanlı toplumunun çok renkli, çok dinli, çok dilli, çok kavimli oluş özelliğini kısmen açıklayabilir. Yine bu şekilde mahalli geleneklerin belirlemesiyle birbirlerinden az-çok farklı iktisadî-idari bölgeler oluşabilmiştir.

Osmanlı sistemi kalifiye emeğe büyük önem vermiştir. Devşirme sistemiyle Osmanlı çevresinin en yetenekli ve en zeki insanları istihdam edilmiştir. Bu yüzden Osmanlı sistemini en yetenekli, en zeki ve en liyakatlı insanların kullanıldığı bir meritokrasi olarak

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

görebiliriz. Bu, Osmanlı çoğulculuğunun bir yönünü de oluşturur. Sistem, Tanzimat'tan sonra tek boyutlu, tek dinli, tek dilli, tek kavimli hale gelmeye başlamıştır.

İktidarın bölünmemesi ilkesi devlete rakip güçlerin belirmesini engellemiştir. Toprakta ilke olarak devlet mülkiyeti kabul edilmiş, sanayi ve ticaret kesimlerinde de servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanması ve aşırı zenginleşme yani toprak aristokrasisi ile burjuvazinin oluşması engellenmek istenmiştir.

Tarım kesiminde köylülerin toprakları kendi toprakları gibi işlemleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin 'kendi hallerinde' ve güven içinde çalışmaları sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleştirilmesi yerine 'ıbadullahın terfih-i ahvalleri' yani sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle emeğiyle geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal zümre oluşturmamıştır.

Uygulanagelen madeni para sistemi içinde emisyonu bir enflasyon aracı olarak kullanma imkânları çok dardır. Üstelik ekonominin para kaynakları piyasanın genişleyen talebine cevap vermekte yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple öteden beri ülkeye kıymetli maden girişi teşvik edilmiş, ihracı ise yasaklanmıştır. Fakat dış talep şartlarının baskısı bu uygulamayı zorlaştırmıştır. XVI. Yüzyıl sonlarında Avrupa'ya intikal eden Amerikan gümüşleri bu kıtada talebi ve fiyatları yükseltmiş, bu da Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya doğru gıda maddesi, sanayi ham ve yarı mamul madde kaçakçılığına sebep olmuştur. Mısır, İran ve özellikle Hindistan'daki kıymetli maden talebinin yüksekliği de, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Güney ve Doğu taraflarına doğru kıymetli maden kaçakçılığına yol açmış, bu da ekonominin para kaynaklarını azaltmıştır. Bu yüzden para arzını sürekli olarak artırma bir politika olarak benimsenmiştir.

Osmanlı ekonomisi kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve ihtikar gibi tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem gibi görülmüştür. Yine bu amaçla üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda, planlanmıştır.

Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi sürdürmüştür.

Sermaye birikimi her şeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihî bir olaydır. Yani Batı'da iç ve dış sömürü olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan sanayi devrimi de görülmeyecekti. Oysa Osmanlılar geleneksel olarak sermayenin belli ellerde toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere silahını kullanarak böyle bir iç oluşuma imkân tanımak istememişlerdir. Üstelik Osmanlı ekonomisi bir 'işçi sınıfı' oluşturmadığı gibi emeğiyle geçinenlerin durumu iyi olmuş ve ücretler yüksek seviyede bulunmuştur. Bu da Osmanlı toplumunda sanayi devriminin oluşmama sebeplerinden biridir.

Dış sömürü de geleneksel İslâmî zihniyete yabancıydı. Bu sistemde belki daru'l-İslam ve daru'l- harp gibi ayrımlar vardır ama sömürge-anavatan ayrımı yoktur.

Toplum, Batı düşüncesine göre, bir çok paradoksu gerçekleştirmiştir: 'İdeolojik' ve siyasî

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

bir merkeziyetçiliğin içinde, idarî ve iktisadî özerklikler ile devletin ve kişilerin birbirlerine rakip olmadan kendi alanlarındaki etkinlikleri gibi. Küçük fakat güçlü ve denetleyici devlet ile yaygın özel girişim de bu sistemin özelliklerindedir.

XV ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı maliyesi kaynağını İslam'ın malî ilke ve geleneklerinde bulur. İslam kendinden önceki bütün geleneklere karşı benimseyici bir tutum içinde olmuş fakat bunları kendi ilkelerine göre değerlendirmiştir. Bunların başında adalet ilkesi gelir. Adil olmayan uygulamalar varlığını sürdüremez.

Malî sistem İslam devletlerinin tecrübelerinden hareketle Selçuklu ve nihayet Osmanlı malî sistemine dönüşmüştür. Bunların temelinde de âdil bölüşüm ile iktisadî istikrar vardır.

Osmanlı kamu maliyesi öncelikle sayımlara dayanır. Sayımlar bir yönüyle İslam iktisat anlayışının bilinmezlik ve belirsizliklerin giderilmesi ilkesinin sonucudur. Bir yönüyle de kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir.

İslam toplumlarında kamu maliyesinin üç yönü vardır: Bunlardan birincisi rakamları bütçelere yansıyan merkez maliyesi, ikincisi askerî zümreye maaşlarına karşılık toprak gelirlerinin bağlanmasını ifade eden ikta (ve tımar) ve üçüncüsü de genellikle yatırım harcamalarını yapan vakıf sistemidir. İktisadi ve sosyal refahı sağlayan en önemli unsur bu yatırımlardır. Osmanlı Devleti'nin malî teşkilatı da bu şekilde merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımda ele alınabilir.

Osmanlı bütçeleri coğrafi uygulamadan fonksiyonel uygulamaya ancak XVII. yüzyılda ulaşmıştır. Malî sistem de XV ve XVI. yüzyıllarda henüz gelişimini tamamlamamıştır. Malî oluşumun tamamlanması XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Genel olarak Osmanlı iktisat ve maliyesi için zirvenin XVII ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı olduğunu söylemek yanlış değildir.

Vergileme gibi, Batılı anlamda, devletin en esaslı bir görevi, özel sektöre (iltizâm) ve sipahilere (tımar) bırakılabiliştir. Böylece vergileme dahi büyük ölçüde "özelleştirilmiş" ve bazı vergilerin tahsilinde de devlet aradan çekilerek, mükellefle harcama alanları karşı karşıya getirilmiştir.

Osmanlı ekonomisinin bu özellikleri zamanla esnekliklerini kaybetmiş ve yerini XIX. yüzyıl boyunca Batılılaşmaya dayanan yeni bir zihniyet ve yapıya bırakmıştır. Bu yeni süreç içerisinde referans kaynağı Batı olmuştur. Bu yüzden sosyal refah kavramının yerini kalkınma; güçlü bir orta sınıf fikri yerini büyümenin motoru olacak bir avuç burjuvazinin oluşturulması; adil gelir dağılımının yerini servet temerküzü almıştır. Bununla beraber kültür farklılığı bu yeni zihniyet ve yapının da Batılı anlamda, oluşmasına imkân vermemiştir.

Temel ekonomik göstergeleri incelediğimizde Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde bulunup bugün bağımsız olan devletler arasındaki yeri bunu ispatlamaktadır.

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 10 Sayfa: 653-694

Dipnotlar:

1. Aslında Türkler Anadolu'ya V. yüzyıldan itibaren girmeye başlamışlardı. İlkçağlar kapanırken Hunların Germenleri sıkıştırarak Batı Roma'nın yıkılmasının önemli sebeplerinden birini teşkil eden (476) yol açan faaliyetleri, Hazar, Bulgar, Peçenek, Macar vs. Türklerinin Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Avrupa'ya ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya girmelerinin başlangıcı olmuştur. Bizanslılarda Akritler denen sınır muhafızlarının da önemli bir kısmı Hıristiyan Türklerden oluşuyordu. Selçuklu-Bizans ilişkilerinin zaman içerisinde aldığı şekil sonucunda da, kaynaklar XII-XIV. yüzyıllar arasında "Turkopouloi" (Türkoğulları) denen Selçuk asıllı Bizans askerlerinden bahsetmektedir. Bizans'ta görev yapan Türk asıllı muhafızlar, kumandanlar ve devlet adamları zaman içerisinde Selçuklular, daha sonrada Osmanlılar tarafına geçmiş olmalıdırlar. Bkz. "İstanbul", İA, 5/1.
2. Tâcikistan'da her ne kadar Farsça konuşuluyorsa da, Türkistan'ın bütünlüğü bu devleti de "Türkî devletler" arasına alma imkanı vermektedir.
3. Nitekim Arapların karşılaştıkları Göktürkler devamlı olarak birbirleriyle harbeden çeşitli küçük beylikler, cesur fakat tamamen teşkilatsız silahşörlere zümresiydi. Bkz. Barthold, 1981, 235.
4. Sümer, 1992, 60.
5. Lombard, 1983, 15-18.
6. Lombard, 1983, 110-1.
7. Barkan, 1957, 38-40.
8. Sahillioğlu, 1989, 58-71.
9. Lombard, 1983, 20-23.
10. Barkan, 1957, 59.
11. Sahillioğlu, 1989, 63-72.
12. Lombard, 1983, 149-150
13. Turan, 1980, 372.
14. Kur'an'da "Biz yeri, göğü ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (Sa'd, 38/27) ve "Şurasını iyi biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vasıtasıdır" (Enfal, 8/28) buyrulmuştur.
15. Kur'an'daki "Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile diğer kardeşlerini kendi öz canlarına tercih ederler" (Haşr, 59/9) âyeti toplumcu yaklaşıma bir örnektir.
16. Hz. Peygamber "Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına tanıklık ederim" buyurur. (Ebu Davud, Salât, 1508).
17. Kur'an'daki "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder." (Necm, 53/39) âyeti bunu ifade eder. Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir: "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir." Buharî, Büyü', 15.
18. Bu ilke şu ayete dayanır: " (Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın" (Haşr, 59/7).
19. "İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhuf, 43/32)
20. "Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, bize verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir." (En'am, 6/165)
21. Lombard, 1983, 186.
22. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Uzunçarşılı, 1970, VX-XIV.
23. Kölelerin bu amaçla siyasî, idarî ve askeri mekanizmada kullanılışı daha Emeviler (661-750) gibi ilk İslam devletlerinden itibaren başlar. Bunlar Arap olmayan Müslümanları, biraz da küçümsemeye, mevla (çoğulu mevali) yani köle sayıyorlardı. Abbasiler (750-1258) ise bu usulü tam anlamıyla başlatmışlardır. Bu dönemde ortaya çıkan Müslüman devletçiklerde köle, memluk veya muizzi yöntemi yerleşmiştir. Mesela Büyük Selçukluların hassa ordusu Karluk, Kıpçak gibi Türkler ve Ermeni Memluklerden oluşuyordu. Sistem Anadolu ve Suriye Selçuklularında da sürdürülmüştür Nihayet bu hânedana Mensup Türkler Hindistan'da bir memluk sultanlığı kurmuşlardı. Bkz. Sümer, 1992, 98.
24. Köprülü, M. Fuad, 1972, s. 86. Anadolu ve çevresinde bazı Oğuz aşiretlerinin ve boylarının

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

- yayıldıkları başlıca bölgeler için bkz. Sümer, 1992, 132-160, 174-269, 305-326.
25. Devşirme sistemi Selçuklularda başlar. Merkez ordusu küçük yaştan itibaren Gulamhane denen okullarda yetiştirilen Türk veya Hıristiyan asıllı gençlerden oluşuyordu. Bunlar arasından yüksek makamlara kadar ulaşan emirler çıkmıştır. Enderun bunun devamıdır.
 26. Fatih'in teşkilat kanunnamesinde yer alan "kardeş katli" ile ilgili kural bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu uygulamaya XIV. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başları arasında rastlıyoruz. Kardeş katlinin kural olmaktan çıkarılması ve padişahlığın hanedanın en büyüğüne verilmesi uygulaması I. Ahmet (1603-1617) tarafından başlatılmıştır.
 27. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki iktisadî ve siyasî genişleme, son bir başarı örneği olarak görülebilir. Oysa XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süre, özellikle Orta ve Güney Avrupa toplumları için iktisadî bir durgunluk dönemi idi. Bkz. Pamuk, 1988, 15.
 28. Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkânları, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle sömürgecilığe bağlar. Bkz. See, 43. Osmanlı zihniyetinde dış sömürü anlayışı olmadığı gibi iç sömürü de yani işçi sömürüsü de görülmemiştir. "Zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri olmayan" işçi sınıfı Osmanlı toplumunda söz konusu olmamıştır.
 29. Cahen, 167-8.
 30. Turan, 1971, 283.
 31. Turan, 1971, 285, 292.
 32. Turan, 1980, 302; Cahen, 1979, 168-9.
 33. Turan, 1971, 338-9; 400.
 34. Köprülü, 1972, 69, 73, 111.
 35. Turan, 1971, 416-7.
 36. Turan, 1980, 371.
 37. Cahen, 1979, 313-6.
 38. Köprülü, 1972, 179.
 39. Aşıkpaşazâde Tarihi, 213.
 40. Giese, 1925, I, 163.
 41. İbn Battuta 'ahi' tabirini sadece bu kurumun önderleri için kullanmaktadır. Bkz. İbn Battuta, 1322, 215-41.
 42. İbn Battuta, 22-323; Muallim Cevdet, 1919, s. 160, 170, 208.
 43. Arap coğrafyacısı el-Mervezî Türkmen kadın savaşçıları amazonlara benzetir. Bkz. Werner, İst. 1986, I, 131. Bu konuda müstakil bir çalışma olarak M. Bayram'ın, Bacıyân-ı Rum (Konya, 1987) kitabı hatırlatılabilir.
 44. İnalçık, 1999, I, 37-56.
 45. Sümer, 1992, 7.
 46. Sahillioğlu, 1989, 7-8.
 47. Barkan, 1940-41.
 48. Barkan, 1954, 11.
 49. Engelhardt, 146.
 50. Pamuk, 1988, 39, 61. Özellikle XIX. yüzyıla ait olan şehirli nüfus oranı Anadolu'da daha azdı. Bkz. Issawi, 1980, 17, 34, 35.
 51. Barkan, 1957, 26.
 52. Braudel, 1976, I, 394-398.
 53. Braudel, 1976, I, 326.

54. Sarç, 1949, 144.
55. Karpat, 1985, 190; Pamuk, 1988, 216.
56. M. Nuri, I, 74.
57. Uzunçarşılı, 1972, I, 166, 180-181.
58. Bkz. Mühimme, 19, s. 334: 13 Ca 980/1572.
59. Barkan, 1949-50.
60. Barkan, 1963, 238-296.
61. Ortaylı, 1994, 34-44; Akdağ, II, 34-43.
62. Orhonlu, 1984, 4-5.
63. A. Refik, 1935, 139.
64. Cevdet, Belediye, 6872: B 1175/1762.
65. Kepeci, 2485 (Ev. M.): 1 3 1128/24 II 1716;MM. 2470 (Mv.): 27 8 1125/18IX 1713; 7866 (Ev. M.), s. 79: 9 2 1128/3 II 1716; Mühimme, 129, s. 66-7:8 1131/VII 1719; Raşid,1282, IV,120-1.
66. Shaw, 1976, 235.
67. Kepeci, 2728 (Mevkufat): 1100/28 VII 1689.
68. Orhonlu, 1984, 6.
69. Akdağ, II, 46-50.
70. Defterdar, 1969, 25.
71. Aksekili, 1932, 24-25.
72. Cezar, 1965, 320-1.
73. Silahdar, 1928, II, 228, 272, 358, 452, 671; Raşid, 1282, II, 70, 201-2, 347; Cezar, 1965, 303.
74. Orhonlu, 1963, 12.
75. Güçer, 1964, 16; Orhonlu, 1963, 22.
76. Mühimme, 102, s. 35/135: 12 1102/IX 1691.
77. Orhonlu, 1963, 25-6.
78. Halaçoğlu, 1991, 28-42.
79. Halaçoğlu, 1991, 144.
80. Buharî, 1323, Ahkam, 1.
81. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yediyıldız, İst., 1994, s. 444-481.
82. Defterdar, 1969, 75.
83. Defterdar, 1969, 75-7; Mehmed Galib, s. 148.
84. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yediyıldız, 1994, s. 463-4.
85. Özkaya, 1977, 22.
86. Özkaya, 1977, 22; Akdağ, II, 39; Cezar, 1977, 326.
87. Konu ile ilgili olarak bkz. Keyder, 1985, 642-652.
88. Osmanlı ekonomisinde ganimetlerin arızı bir rolü vardır. Sistemin esası düzenli gelir ve giderlerdir.
89. Barkan, 1955.
90. M. Nuri, I, 131.
91. Malî teşkilat hakkında bkz. Tabakoğlu, 1985, 31-69.
92. Sayımlar hakkında bkz. Sahillioğlu, 1989, 25-42; Özdeğer, 1982, 17-21; Barkan, 1940-1.

93. M. Nuri, I, 136.
94. TS. A, D. 3208.
95. Tevkîfî, 1331, 517. Uzunçarşılı, 1984, 332; Cevdet, Maliye, 7546: 5 2 1129/19 1 1717.
96. Cevdet, Maliye, 7045: 1152/1740.
97. Sahillioğlu, 1969, 90.
98. Sahillioğlu, 1989, 43.
99. Tabakoğlu, 1985, 2.
100. Malikane hakkında bkz. Genç, 2000, 99-185.
101. Cizye gelirleri için bkz. Tabakoğlu, 1985, 136-152.
102. Avarız gelirleri için bkz. Tabakoğlu, 1985, 153-164.
103. Ocaklık kurumu tahsis ilkesinin en önemli uygulamalarından biridir. Bkz. M. Nuri, I, 148.
104. M. Nuri, II, 75.
105. MM. 9909, s. 64: 1136/1724; Cevdet, Maliye, 21 347; MM. 8497, s. 32: 1149/1736.
106. Giderler için bkz. Tabakoğlu, 1985, 177-197.
107. Geniş bilgi için bkz. Sûdî, 1306, I, 45-49.
108. Barkan, "Tımar", İA, XII/1, s. 286.
109. Kanunname-i cedid, V. İla.
110. Tursun Bey, 1330, 26-38.
111. Kanunname, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Kit. No. 854, v. 51b-52a.
112. Defterdar, 1969, 75.
113. İnalçık, 1973, 111.
114. Abdurrahman Vefik, 1329, 247-8.
115. Mühimme, 98, s. 20/54: 1 1100/XI 1688; s. 101/331: 4 1100/II, 1689.
116. Berki, 1966, 54.
117. Yedi yıldız, 1982, 156.
118. Barkan, 1955.
119. Barkan, 1944, I, 15.
120. İnalçık, 1973, 141-4.
121. Berki, 1966, 45; Yedi yıldız, 1986, 154.
122. Uzunçarşılı, Ank., 1943, I, 254.
123. Barkan-Ayverdi, 1970.
124. A. Refik, 1935, 87: 973/1566; Mühimme, 7, s. 499/1440: 975/1568.
125. Gemi inşa sanayii ve Tersane-i amire için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 614-620.
126. Silahdâr, Nusrename, V. 240a.
127. Mesela, 1840'larda Bilecik'te tesbit edilen toprak büyüklükleri bunu ispatlamaktadır. Buna göre tarım işletmelerinin %86, 67'si 1-10 dönüm, %13, 11 i 10-50 dönüm, %0,22'si 50 dönümden fazla toprağa sahiptir. Bkz. Öztürk, 1995, 209.
128. Pamuk, 1988, 171.
129. M. Nuri, III, 131-2.
130. Akdağ, II, 198-202.
131. Mantran, 1990, II, 3-25.

- 132.Osmanlılar bu sanayi dalına çok önem vermişlerdir. İnebahtı yenilgisinden sonra 5-6 ay içerisinde 150 parçalık kadirga yapıp denize indirebilmesi üretim yapısı hakkında bir fikir verebilir. Bkz. M. Nuri, I, 120.
- 133.Pamuk, 1988, 224-5.
- 134.Baruthâne-i amire ve barut üretimi için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 622-625.
- 135.Pamuk, 1988, 177.
- 136.Pamuk, 1988, 227.
- 137.Ortaylı, 1987, 166.
- 138.Akdağ, II, 211-3; Osmanlı dericiliği için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 635-636.
- 139.İnalcık, 1973, 159, 160.
- 140.Osmanlı dokuma üretimi için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 625-634.
- 141.Bu konuda Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 634-635.
- 142.Mufassal Osmanlı Tarihi, V, 2674. Simkeşlik hakkında Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 637-638.
- 143.Mühimme, 106, s. 108: 1106/1694-5; II, s. 308: 1112/1700-1.
- 144.İstanbul'da da Engürü hanında Ankara yünlüleri pazarlanmaktaydı: Uzunçarşılı, III/2, 511.
- 145.Mufassal Osmanlı Tarihi, V, 2675.
- 146.Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 2340.
- 147.Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 2343.
- 148.Genç, 2000, 212-213.
- 149.Defterdar, v. 415a; Raşid, II, 587.
- 150.Mufassal Osmanlı Tarihi, V, 2674.
- 151.Mesela Gelibolu yelken bezleri daha pahalı olmakla birlikte yabancılar tarafından tercih ediliyordu. Bkz. Sahillioğlu, 1968, 62; 1969, 99.
- 152.Akdağ, II, 213-6.
- 153.Dereli, 1932, 5.
- 154.Bursa Şer'iyye, 171, s. 291.
- 155."Bergama bezzazlarının şikayeti", Gediz Dergisi, s. 46. Zikreden Mufassal Osmanlı arihi,
- 156.Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 2342; Ankara Şer'iyye, 15, s. 223.
- 157.Asım, 1865, 253.
- 158.Bu dönemde Girit sabunu Avrupa ve Rusya'da aranan kaliteli mamullerdir. Bkz.
- 159.Genç, 2000, 214.
- 160.Akdağ, II, 211-3.
- 161.Raşid, II, 396; Tophâne-i amire ve top üretimi için bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 620-622.
- 162.Genç, 2000, 214-215.
- 163.Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 644-649.
- 164.Werner, I, 139.
- 165.Werner, 1986, I, 139.
- 166.Uzunçarşılı, 1984, 392.
- 167.Uzunçarşılı, 1975, II, 199-201.
- 168.Uzunçarşılı, 1984, 393, 498.
- 169.İnalcık, 1973, 135-6; Tabakoğlu, 2000.

170.Akdağ, II, 427; Güçer, 1964.

171.Köprülü, 1973, 116.

172.Uluçay, 1942, 14-5.

173.İç ticaret konusunda bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 567-573.

174.Pazar kurulacak yerlerin tesbiti veya mevcut pazar yerlerinin değiştirilmesi konularında kadı, gerekçeleri sayarak, durumu padişaha arzeder. Müsaade çıkarsa işlem yapılır. Bk. Mühimme, 7, s. 69/188: 975/1567. TS. Berat, nu. 9285: C B 1010/I 1602.

175.Mühimme, 7, s. 343/991: 975/1568.

176.Mühimme, 7, s. 492/1421: 975/1568.

177.Mühimme, 5, s. 196/488: 973/1565; s. 206/513: 973/1565; s. 212/5330 973/1565.

178.Bu işe tahsis edilen anbarların herhalde dolu bulundurulması gerekiyordu: Mühimme, 5, s. 233/601: 973/1565; s. 391/1034, 973/1566; Mühimme, 7, s. 909/2489.

179.Cevdet, Belediye, 684: 1105/1694.

180.İstanbul'a buğday arzı Osmanlı hükümetlerinin en çok önem verdikleri konulardan biriydi. Kapan denen borsalardaki yarı resmi hüviyetli tüccarlar bunun sağlanmasıyla görevliydi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında kapan tüccarları özellikle kış şartlarının deniz nakliyatını durma noktasına getirir olmasıyla talebi karşılayamaz oldular. Devlet bu yüzden İstanbul'un iâşesi işini bizzat üzerine aldı. Anbar ve stok politikasına önem verildi. Bkz. Cevdet, Belediye, 3875: 1170/1757; 3884: 1157/1744; 2542: 1183/1170. Devlet anbarlarından İstanbul'a günde ne kadar un tahsisi yapıldığını ve buradan da halkın ne kadar ekmeğe tükettiğini çıkarmak kabildir. Bkz. Cevdet, Belediye, 1208.

181.Güran, 1984-5, p. 28-9. Bu anbar politikasının bir sebebi de ordunun iâşesini sağlamaktı. Bunun için kalelerde ve taşra şehirlerinde her yıl üçte biri yenilenen zahire stoku bulunurdu. Bunun ihmal edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askeri yenilgilerin önemli sebeplerindendir. Bkz. M. Nuri, III, 132.

182.Belgelerde madrabaz denen muhtekirlerin buğday, yağ gibi zorunlu ihtiyaç maddelerinde ihtikar yapmaları sert tedbirlerle önlenmeye çalışılıyordu. Bkz. Mühimme, 3, s. 312/916: 967/1560; s. 458/1364: 967/1560. Devlet otoriteleri muhtekirlerin depolarına girip mallarını piyasaya sürme hakkına sahipti. Yalnız bu şekilde el konan mallara piyasa fiyatı uygulanıyordu. Bundan başka ihtikâr yapıp fiyatları yükseltenler hapis ile cezalandırılıyordu. Bkz. Cevdet, Belediye, 7399: 1188/1774.

183.Kütükoğlu, BTTD, S. 12, s. 57-71.

184.Sahillioğlu, 1975, 104.

185.İncalcık, 1960, belge. 37.

186.Akdağ, II, 185-6.

187.XVI. yüzyıl sonları, Osmanlıların aleyhine olan, hem zihni hem de olgusal bazı değişiklikleri gündeme getirmişti. İlkın 1571 İnebahtı yenilgisi Osmanlı insanının Batı insanına karşı asırlar süren üstünlük, Batı'nın da Osmanlılar karşısındaki aşağılık duygusunun zayıflamasının göstergesidir. Yine bu yenilgide Batı'nın teknolojik gelişme içerisinde olmasının payı vardır.

188.Marsigli, 1934, 59.

189.Sahillioğlu, 1968, s. 62.

190.Genç, 2000, 212-214.

191.Braudel, 1976, I, 298, 312, 606 vd.

192.Sahillioğlu, 1968, 61-2.

193.Raşid, 1282, III, 587.

194.İncalcık, "İmtiyazat", El, New Ed. III. 1179-89.

195.Hatta İtalya'nın bazı şehirlerinde ticaret ve esnaflıkla uğraşan Türk kolonisine rastlanmıştı. Bkz. Turan, 1963, s. 247.

196.Uzunçarşılı, II, 683.

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ

- 197.İnalçık, 1978, 218. Yine dış ticaretin lehte olmasının en önemli sebebi Osmanlı ekonomisinin savunma araçları, gıda ve giyim maddeleri ve barınma gibi temel ihtiyaçlarda dışarıya bağımlı olmamasıdır. Bkz. M. Nuri, I, 179.
- 198.Bu amaçla iç hazineden altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilmesi hakkında bkz. Defterdar, v. 145b; A. Refik, 1935, 12 2 1204/1789 tarihli belge, Belin, 1931, 122.
- 199.Koçi Bey Risalesi, 1939, 145-6; A. Refik, 1930, 54.
- 200.Kepeci, 3539 (Cizye, s. 1): 1108/1697; Mühimme, 110, s. 94: 1108/1697: MM. 285: 1136/1724.
- 201.Mühimme, 127, s. 278, 306, 307, 317, 337: 1131/1718-9.
- 202.Klasik dönemde para siyasetinin dönemleri için bkz. Sahillioğlu, 1978. Osmanlı para sistemi hakkında ayrıca bkz. Pamuk, 1999.
- 203.M. Nuri, I, 20. Gerçi daha önce Osman Bey akçe basmış ise de bu İlhanlıların Anadolu valisi adına olduğundan bağımsızlık göstergesi olan ilk Osmanlı akçesi sayılmaz. Bu sikke hakkında bkz. Artuk, 1980, s. 27.
- 204.Cevdet, Belediye, 5147: 17 3 1147/1734.
- 205.Mühimme, 3, s. 377/1117: 967/1560; s. 448/1341: 967/1560.
- 206.Sahillioğlu, 1965.
- 207.Silahdar, II, 604.
- 208.Sahillioğlu, 1965, 91.
- 209.Akdağ, II, 250-8.
- 210.Barkan-Ayverdi, 1970.
- 211.Mühimme, 96, s. 13: 1060/1650; (Ergin), O. Nuri, 1338, I, 704-5.
- 212.Bu konuda bkz. Pamuk, 1999, 84-90.
- 213.Mühimme, 12, s. 595/1137: 979/1572.
- 214.Mühimme, 7, s. 728/1994: 976/1568; 12, s. 193/410: 978/1571.
- 215.İnalçık, 1973, 319; Akdağ, II, 259.
- 216.Sahillioğlu, 1975, 137.
- 217.Pamuk, 1999, 90-92.

Kısaltmalar:

BA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi. bs. : Baskı.

BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.

C: Cilt.

Cevdet : BA. Muallim Cevdet Tasnifi.

D: dergisi; TS. A. Defter tasnifi.

Ef. : Efendi.

ESS: Encyclopedias of the Social Sciences.

İA: İslam Ansiklopedisi.

İbnülemin: BA. İbnülemin Mahmud Kemal tasnifi.

İİED: İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi.

İÜEFD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.

İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.

Kepeci : B. A. Kamil Kepeci tasnifi.

- Kit. : Kitapları, Kitaplığı.
Ktp. : Kütüphanesi.
M : Mecmua.
MM : BA. Maliyeden müdevver tasnifi.
MTM: Millî Tettebbular Mecmuası.
Mühimme : B. A. Mühimme defterleri tasnifi.
ODTÜ : Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
S : Sayı.
Şer'iyye : Şer'iyye Sicilleri.
TCTA : Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.
TED : Tarih Enstitüsü Dergisi.
THİTM : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
THTM : Türk Hukuk Tarihi Mecmuası.
TİTS : Türkiye İktisat Tarihi Semineri.
TM : Türkiyat Mecmuası.
TOEM : Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.
TTEM : Türk Tarih Encümeni Mecmuası.
TS. : Topkapı Sarayı Müzesi.
TS. A : TS. Arşivi.

KAYNAKLAR:

1. Belgeler

A. Arşiv Belgeleri

- 1. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi
 - a) Maliyeden müdevver defterler tasnifi.
 - b) Kamil Kepeci tasnifi.
 - c) Mühimme defterleri tasnifi.
 - d) Muallim Cevdet tasnifi.
 - e) İbnülemin Mahmut Kemal tasnifi.
 - f) İrade tasnifi.
 - g) D. BŞM. tasnifi.

- 2. Topkapı Sarayı Arşivi

B. Yayınlanmış Belgeler

- A. Refik (Altınay) (1935), Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), İst.
- A. Refik (Altınay) (1931), Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100), İst.
- A. Refik (Altınay) (1930), Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İst.
- A. Refik (Altınay) Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-), İst.

II. Kitaplar ve Makaleler

- ABDURRAHMAN Paşa, Tevkî'î, (1331), "Kanunname", MTM, C. I, S. 3, İst.
- ABDURRAHMAN, Vefik (1329), Tekâlif Kavaidi, İst.

- AKDAĞ, Mustafa (1974), Türkiye'nin İctimai ve İktisadî Tarihi, 2. C. İst.
- AKDAĞ, Mustafa (1975), Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası 'Celali İsyanları', İst.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990-), Osmanlı Kanunnameleri, İst.
- ARTUK, İbrahim (1980), "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara.
- ASIM, Küçükçelebizâde İsmail (1282/1865-6), Tarih, İst.
- AŞIKPAŞAZÂDE Tarihi, (1929), (Neşr. F. Giese), Leipzig.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (1983), Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Ank.
- BARKAN Ömer Lütfi (1940-1) "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", İÜİF M. C. II, S. 1-2, İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1944), "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi", Türk Hukuk Tarihi Mecmuası (THTM), I, Ank.
- BARKAN Ömer Lütfi (1949-50), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İÜİF M, C. XI. İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1954), "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", TM, X, İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1955), "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İÜİF M, C. XV. No. 1-4, İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1957), İktisat Tarihi (Ders Notları), II, İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1963), "İmâret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİF M, C. XXIII, İst.
- BARKAN Ömer Lütfi (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Fiyat Hareketleri", Belleten, XXXIV/136, Ank.
- BARKAN Ömer Lütfi (1975a), "Feodal düzen ve Osmanlı Tımarı", Türk İktisat Tarihi Semineri, Ank.
- BARKAN Ömer Lütfi (I, 1972; II, 1979), Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı (1550-1557), 2. C. Ank.
- BARKAN Ömer Lütfi (1975b), "The Price Revolution of The Sixteenth Century: A Turning Point in The Economic History of The Near East", International Journal of Middle East Studies, 6 (Jan. 1975).
- BARKAN Ömer Lütfi (1980), "Türkiye'de Toprak Meselesi", Toplu Eserler, Ank.
- BARKAN, Ö. L. -AYVERDİ, E. H. (1970), İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (H. 953/m. 1546), İst.
- BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Çev. H. Dursun Yıldız), İst., 1981. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ank. 2000.
- BAYRAM, Mikail (1987), Bâciyân-ı Rum, Konya.
- Belin, F. (1931), Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tedkikler (Çev. M. Ziya), İst.
- BERKİ, A. H. (1966), Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, Ank.
- Beşinci Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İst. 1989.
- BRAUDEL, Fernand (1976), The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Vol. 1-2 (Trans. S. Reynolds, 2nd imp.), Fontana/Collins.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail (1323), el-Camiu's-sahih, Mısır.
- BUSBECQ, O. (tsz.), Türk Mektupları, Çev. H. C. Yalçın, İst.
- CAHEN, C. , (1979), Osmanlılardan Vnce Anadolu'da Türkler (Çev. Y. Moran), İst.
- CEVDET, Muallim (1919), "İslam-Türk Teşkilat-ı Medeniyesinden Ahiler Müessesesi", Büyük Mecmua, Nu. 5-10, İst.

- CEZAR, Mustafa (1965), Osmanlı Tarihinde Levendler, İst.
- CEZAR, Yavuz, (1977) “Bir âyânın muhallefatı”, Belleten, C. XII, S. 161’den ayrı basım, Ank.
- CEZAR, Yavuz, (1986), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İst.
- CIPOLLA, Carlo M. (1955), “The so-called ‘Price Revolution’: Reflections on ‘the Italian situation”, Annales: Economies, Societies, Civilisations içinde.
- CIPOLLA, Carlo M. (1980), Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus, (Çev. M. Sırrı Gezgin), İst.
- CREASY, Edward (1878), History of the Ottoman Turks: From Beginning of Their Empire to the Present Time, London.
- ÇİZAKÇA, Murat (1980), “Price history and the Bursa Silk Industry: A study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650”, The Journal of Economic History, XL/3, Atlanta.
- ÇİZAKÇA, Murat (1999), İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi, İst.
- DANİŞMEND, İsmail Hâmî (1971), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 5 C., İst.
- DEFTERDAR Sarı Mehmed Paşa, Zübdetü’l-vekayi (Zübde-i Vekâyiât), Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. No. 2382.
- DEFTERDAR Sarı Mehmed Paşa, Nesayihu’l-vüzera Ve’l-ümera veya Kitab-ı Güldeste (Devlet adamlarına öğütler adıyla yay. H. R. Uğural), Ank. 1969.
- DERELİ, Hamit (1932), Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler, İst.
- ENGELHARDT, (1327), Türkiye ve Tanzimat, (Çev. Ali Reşad), İst.
- ERGİN, O. Nuri (1338/1921-2), “Mecelle-i Umûr-ı Belediye”, Dersaadet.
- GENÇ, Mehmed, (2000), Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, İst.
- GERBER, H. (1982), The Monetary System of the Ottoman Empire, JESHO, 25 (3).
- GIESE F., (1925), “Osmanlı İmparatorluğu’nun teşekkülü meselesi”, Türkiyât Mecmuası, S. 1, İst.
- GÜÇER, Lütfi (1964), XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İst.
- GÜÇER, Lütfi (1987), “XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Nu. 1, S. 1-128.
- GÜLMEZ, Mesut (1991), Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), İkinci bs., Ank.
- GÜRAN, Tevfik (1984-5), “The State Role in the Grain Supply of Istanbul, The Zahire Nezareti, The Grain Administration, 1793-1839”, International Journal of Turkish Studies, Winter, Vol. III, No. 1.
- GÜRAN, Tevfik (1989), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve hazine Hesapları (1841-1861)”, Belgeler, C. XIII, S. 17’den ayrı basım, Ank.
- GÜRAN, Tevfik (1997a), “Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri”, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.
- GÜRAN, Tevfik (1997b), “Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897”, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.
- GÜRAN, Tevfik (1998), 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İst.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991), XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ank.
- HEZARFEN Hüseyin Çelebi, Telhisu’l-Beyan fi kavanin-i Al-i Osman (BA. deki fotokopi).
- HOSZOWSKÍ, Stanislas (1961), “Central Europe and the Sixteenth and Seventeenth-century price revolution”, Annales: Economies, Societies, Civilizations, içinde.
- ISSAWÍ, C. (1980), The Economic History of Turkey, Chicago.
- İBN BATTUTA, (1322), Tuhfetu’n-nuzzâr, Kahire,
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1994), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti tarihi (ODMT), İst.

- İNALCIK, Halil (1959), "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", Belleten, C. XXIII, Ank.
- İNALCIK, Halil (1960), "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Belleten. C. XXIV/93 (Ocak),
- İNALCIK, Halil (1964), "The Nature of Traditional Society, Turkey", Princeton.
- İNALCIK, Halil (1973), The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, London.
- İNALCIK, Halil (1978), The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy (Toplu Eserler I), London.
- İNALCIK, Halil, (1985), Studies in Ottoman Social and Economic History (Toplu Eserler II), London.
- İNALCIK, Halil, "İmtiyazat", EI, New Ed. III.
- İNALCIK, Halil, (1999), "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", Ankara, I, 37-56 ("Osmanlı" kitabı içinde).
- İNALCIK, Halil-QUATAERT, Donald (1994), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, Cambridge University Press.
- Kanunname, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Kit. nu. 854.
- KARPAT, Kemal. (1985), Ottoman population, 1830-1914, Demographic and social characteristics, Wisconsin.
- KAVAKÇI, Y. Ziya (1915), Hisbe Teşkilatı, Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi, Ank.
- KAZGAN, Gülten (1913), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 2. bs. İst.
- KAZGAN, Haydar (1985), "Cumhuriyet'ten Önce Şirketler", TCTA, III.
- KEYDER, Çağlar (1985), "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi" TCTA, III.
- KINALIZÂDE Ali (1883), Ahlak-ı Alai, Bulak.
- Koçi Bey Risalesi (1939), (Yay. A. Kemali Aksüt), İst.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1912), Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ank.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981) Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İst.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1983), İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İst.
- KURMUŞ, Orhan (1982), Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu, Ank.
- KURT, İsmail (1996), Para Vakıfları, İst.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1914), Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I, (1580-1838), Ank.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1916), Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, II, Ank.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat"XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin AkDeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", BTTD, S. 12.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1983), Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İst. (1994), "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti tarihi (ODMT) içinde, İst.
- LOMBARD, M. (1983), İlk Zafer Yıllarında İslam (Çev. N. Uzel), İst.
- MAKAL, Ahmet (1991), Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi, Ank.
- MANTRAN, Robert (1990), 11. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, 2 C. (Çev. M. Ali Kılıçbay-E. Özcan), Ank.
- MARSİGLİ, Graf (1934), Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkîsinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti, (Çev. M. Nazmi), Ank.
- MASSİGNON, L., "Sınıf", İA. X.
- MASSİGNON, L., (1957), "Guild-Islamic", Encyclopaedia of the Social Sciences, VII-VIII. New

York.

- MACGOWAN, Bruce (1981), *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for land 1600-1800*, Cambridge.
- MEHMED Galib (1328/1910), “Şehid Ali Paşa”, TOEM, Sene I, İst.
- Mufassal Osmanlı Tarihi (1971), C. IV-V. İst.
- MUSTAFA Nuri Paşa (1327), *Netayicu'l-Vukuat*, 2. bs. İst.
- OKYAR, Osman-İNALCIK, Halil (Editör) (1980), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ank.
- ORHONLU Cengiz (1963), *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İst.
- ORHONLU Cengiz (1984), *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir.
- ORTAYLI İlber (1994), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ank.
- ÖZCAN, Tahsin (1997), *Kanunî Dönemi (1520-1566) Üsküdar Para Vakıfları*, Basılmamış doktora tezi, İst.
- ÖZDEĞER, Hüseyin (1982), *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İst.
- ÖZKAYA, Yücel (1977), *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ank.
- ÖZTÜRK, Sait (1995), *Askeri Kassâma Ait XVII. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyoekonomik Tahlil)*, İst.
- PAMUK, Şevket (1988), *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*, İst.
- PAMUK, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İst.
- RYCAUT, Paul (1972), *The Present State of the Ottoman Empire*, London.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1958), *Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Basılmamış doktora tezi, İst.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1965), *Bir Asırlık Osmanlı Para tarihi, 1640-1740 (Basılmamış doçentlik tezi)*, İst.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1968), “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkanları”, BTTD, S. 11, Temmuz.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1969), “Savaş Yılı Buhranları”, İÜİF M. C. XXVII, S. 1-2, İst.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1975), “Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak ‘Kitabu'l-kadı’ ve ‘Süftece’ler”, *Türk İktisat Tarihi Semineri içinde*, Ank.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1978), “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1989), *Türkiye İktisat Tarihi*, İst.
- SARÇ, Ömer Celal (1949), *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları*, İst.
- SEE, H., (1970) *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev. T. Erim), İst.
- SERTOĞLU, Midhat (1986), *Osmanlı Tarih Lügatı*, İst.
- SHAW, Stanford J. (1962), *The Financial and administrative organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, New Jersey.
- SHAW, Stanford J. (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. I, Cambridge University Press.
- SİLAHDÂR Fındıklılı Mehmed Ağa (1962-4), *Nusretname, Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Kit. nu. 2369 (Sade. İ. Parmaksızoğlu)*, İst.
- SİLAHDÂR Fındıklılı Mehmed Ağa (1928), *Tarih*, 2. C. İst.

- Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, 3 C. Ank. 1992.
- SUBHİ Mehmed, Sami Mustafa, Şakir Hüseyin (1198/1783), Tarih, İst.
- SUDİ Süleyman (1306/1888-90), “Defter-i muktesid”, 3 C.; Dersaadet.
- SÜMER, Faruk (1992), Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İst.
- ŞEM'DANİZÂDE Fındıklılı Süleyman Ef., Mür'it-tevarih, Bayezid Devlet Ktp., No. 5144. (Yay. M. Aktepe, İst. 1976).
- TABAKOĞLU, Ahmet (1979), İslam İktisadına Giriş, İst.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985), Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İst.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2000), Türk İktisat Tarihi, İst.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA) İst, 1985.
- TOPRAK, Zafer (1982), Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918), Ank.
- TURAN, Şerafettin (1963), “Venedik'te Türk ticaret merkezi”, Belleten, XXXII.
- TURAN, Osman (1980), Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 3. bs. İst.
- TURAN, Osman (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, İst.
- TURSUN Bey (1330), “Tarih-i Ebu'l-Feth”, Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM).
- ULUÇAY, Çağatay (1942), XVII. Yüzyılda Manisa'da ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İst.
- UNAT, Faik Reşad (1974), Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ank.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (I, 1943-II, 1944), Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, 2 C. Ank.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 2. bs. Ank.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1972-1975), Osmanlı Tarihi, 4 C. Ank.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1984), Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ank.
- ÜLGENER, Sabri F. (1951), Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi, İst. 1951.
- ÜLGENER, Sabri F. (1955), “XIV. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikayeti Mucip Bazı Halleri, İÜİF M. XI. İst.
- WERNER, Ernst (I, 1986; II, 1988), Büyük Bir Devletin Doğuşu, İst.
- YAZICI, Nesimi (1981), “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar”, İletişim, Ank. 137-177.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddîn (1982), “Türk vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”, O. II, İst.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddîn (1986), “Vakıf”, İA. XIII.
- “Osmanlı Toplumunu”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (ODMT) içinde, İst.